

T. C.
GAZİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI
TÜRK DİLİ BİLİM DALI

TÜRKÇEDE BENZERLİK, EŞİTLİK
İFADE EDEN İSİMDEN İSİM YAPMA EKLERİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

HAZIRLAYAN
GAMZE YILDIRIM

TEZ DANIŞMANI
PROF. DR. FATMA ÖZKAN

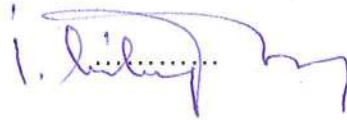
ANKARA - 2011

ONAY

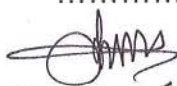
Gamze YILDIRIM tarafından hazırlanan "Türkçede Benzerlik, Eşitlik İfade Eden İsimden İsim Yapma Ekleri" başlıklı bu çalışma 20.10.2011 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oybirliği ile başarılı bulunarak jürimiz tarafından Türk Dili Bilim dalında Yüksek Lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Fatma ÖZKAN (Danışman)

Prof. Dr. İsmet CEMİLOĞLU

Doç. Dr. Nezahat ÖZCAN

ÖN SÖZ

Eklemeli dillerde, yeni kelime türetme görevi tamamen ekler üzerinde bulunmaktadır. Eklemeli bir dil olan Türkçede de kökler, daima ekler ile genişletilerek yeni kelimeleri karşılamaktadır. Bu sebeple eklemeli dillerde eklerin çok önemli bir yeri bulunmaktadır. Türkçenin bu özelliği yapım ekleri çalışmalarını da zorunlu kılmaktadır. Bu çalışmalar aynı zamanda Türkçenin işleyiş ve türeme sistemi konusunda da yeni ufukların açılmasını sağlaması açısından büyük önem teşkil etmektedir.

Çağdaş ve tarihi lehçelerdeki ekler üzerinde birçok çalışma yapılmış ve bu çalışmalarda genellikle herhangi bir ek seçilerek bu ek üzerinden eş zamanlı ve art zamanlı inceleme yapmak veya bir lehçe seçilerek bu lehçe dâhilindeki ekleri incelemek şeklinde iki yol izlenmiştir. Bu eklerin fonksiyonları ölçüt olarak kullanılıp incelenmeye çalışılmıştır. Böylece Türkçedeki ekler morfolojik yapılarının yanı sıra kavram ve anlam kapsamı dâhilinde de değerlendirilmiştir.

Yapıların en küçük birimi olan seslerin de aynı fonksiyona sahip bazı eklerde benzer olduğu göz önünde bulundurularak çalışmada “benzerlik, eşitlik ifade eden isimden isim yapma ekleri” incelenmeye çalışılmıştır.

Tez, iki bölümden oluşmaktadır. Tezin birinci bölümünde yapım ekleri konusunda genel olarak bilgi verilmiş; Türkçenin ekleri, kökleri ve Türkçenin kelime türetimi açıklanmıştır. Ayrıca tezin konusunu oluşturan ekler de bu bilgiler çerçevesinde değerlendirilmiştir.

Tezin ikinci bölümünü ise inceleme kısmı oluşturmaktadır. Bu bölümde Muharrem Ergin’in “Türk Dil Bilgisi” adlı eserinden tespit edilen “+Aç, +Ak, +CII / +CUI, +IAyIn, +mAn, +mtırAk, +sI / +sU, +sII” gibi Türkçede eşitlik, benzerlik ifade eden isimden isim yapma ekleri incelenmiştir. Daha sonra bu eklerle başlangıçta çekim eki iken zamanla bazı kelimelerde kalıplaşarak yapım eki halini alan +CA eki ve daha seyrek kullanılan çağdaş Türk

lehçelerindeki diğer eşitlik, benzerlik ifade eden isimden yapma ekleri ilave edilmiştir. Eklerin incelenmesi yapılırken ilk olarak eklerin tarihî Türk lehçelerindeki durumu hakkında bilgi verilmiş ve bazı kelimeler tarihi türk yazı dilleri eserlerinden örnek cümleler verilerek açıklanmıştır. Daha sonra ise ekler çağdaş Türk lehçelerinde incelenmiştir. Ekler Türkiye Türkçesinde incelenirken Tuncer Gülensoy'un "Köken Bilgisi Sözlüğü" ve "Derleme Sözlüğü" taranarak morfolojik tahlile tabi tutulmuştur.

Tezin hazırlanmasında ilmî birikimi ve anlayışı ile desteklerini esirgemeyen saygı değer hocam Prof. Dr. Fatma Özkan'a; ayrıca maddî ve manevî desteklerinden dolayı değerli aileme teşekkür ederim.

Gamze YILDIRIM

ANKARA 2011

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ	i
İÇİNDEKİLER	iii
KISALTMALAR	vi
TABLolar LİSTESİ.....	viii
İŞARETLER.....	ix
BİRİNCİ BÖLÜM	1
TÜRKÇEDE KÖKLER, EKLER VE KELİME TÜRETİMİ.....	1
1.1.TÜRKÇEDE KÖKLER.....	1
1.3. KELİME TÜRETİMİ	3
İKİNCİ BÖLÜM	4
İNCELEME	4
BENZERLİK, EŞİTLİK VE İLGİ İFADE EDEN İSİMDEN İSİM	4
YAPMA EKLERİ.....	4
2.1. +Aç / +ç Eki.....	4
2.1.1.Tarihî Türk Lehçelerinde +Aç / +ç Eki.....	4
2.1.2. Çağdaş Türk Lehçelerinde +Aç / +ç Eki	8
2.1.2.1. Türkiye Türkçesinde +Aç / +ç Eki.....	8
2.1.2.2. Diğer Çağdaş Türk Lehçelerinde +Aç / +ç Eki	14
2.2. +Ak / +k Eki.....	15
2.2.1.Tarihî Türk Lehçelerinde +Ak / +k Eki.....	15
2.2.2.Çağdaş Türk Lehçelerinde +Ak / +k Eki	18
2.2.2.1.Türkiye Türkçesinde +Ak / +k Eki.....	18
2.2.2.2. Diğer Çağdaş Türk Lehçelerinde +Ak / +k Eki	26
2.3. +CII / +CUI Eki.....	27
2.3.1.Tarihî Türk Lehçelerinde +CII / +CUI Eki.....	27
2.3.2.Çağdaş Türk Lehçelerinde +CII / +CUI Eki	30
2.3.2.1.Türkiye Türkçesinde +CII / +CUI Eki.....	30
2.3.2.2. Diğer Çağdaş Türk Lehçelerinde +CII / +CUI Eki	37

2.4.+CA Eki	39
2.4.1. Tarihî Türk Lehçelerinde +CA eki	39
2.4.2. Çağdaş Türk Lehçelerinde +CA Eki	44
2.4.2.1. Türkiye Türkçesinde +CA Eki.....	44
2.4.2.2. Diğer Çağdaş Türk Lehçelerinde +CA Eki	62
2.5. +IAyIn Eki.....	64
2.5.1.Tarihî Türk Lehçelerinde +IAyIn Eki	64
2.5.2.Çağdaş Türk Lehçelerinde +IAyIn Eki.....	76
2.5.2.1.Türkiye Türkçesinde +IAyIn Eki	76
2.5.2.2.Diğer Çağdaş Türk Lehçelerinde +IAyIn Eki.....	76
2.6.+mAn Eki	77
2.6.1.Tarihî Türk Lehçelerinde +mAn Eki	77
2.6.2. Çağdaş Türk Lehçelerinde +mAn Eki	78
2.6.2.1.Türkiye Türkçesinde +mAn Eki	78
2.6.2.2.Diğer Çağdaş Türk Lehçelerinde +mAn Eki	83
2.7. +mtırAk Eki	84
2.7.1.Tarihî Türk Lehçelerinde +mtırAk Eki.....	84
2.7.2.Çağdaş Türk Lehçelerinde +mtırak Eki.....	89
2.7.2.1.Türkiye Türkçesinde +mtırak Eki	89
2.7.2.2. Diğer Türk Lehçelerinde +mtırak Eki	89
2.8. +sl / +sU Eki.....	90
2.8.1.Tarihî Türk Lehçelerinde +sl / +sU Eki.....	90
2.8.2.Çağdaş Türk Lehçelerinde +sl / +sU Eki	92
2.8.2.1.Türkiye Türkçesinde +sl / +sU Eki.....	92
2.8.2.2.Diğer Türk Lehçelerinde +sl / +sU Eki	93
2.9.+sII Eki	94
2.9.1.Tarihi Türk Lehçelerinde + sII Eki	94
2.9.2. Çağdaş Türk Lehçelerinde +sII / +sUI Eki	97
2.9.2.1. Türkiye Türkçesinde +sII / +sUI Eki.....	97
2.9.2.2. Diğer Türk Lehçelerinde +sII / +sUI Eki	97
2.10. Çağdaş Türk Lehçelerinde Benzerlik, Eşitlik İfade Eden Diğer İsimden İsim Yapma Ekleri.....	97

2.10.1. +z Eki	97
2.10. 2. +t Eki	98
2.10.3. +lıı/+lii, +luu/+lüü; +tıı/+tii, +tuu/+tüü; +nıı/+nii, +nuu/+nüü; +dıı/+dii; +duu/+dүү	98
2.10.5. +gll, +gul; +kül	98
2.10.6. +gılt, +gUlt	98
2.10.7. +gıltım, +gUltUm	98
2.10.8. +lcım, +lcüm	99
2.10.9. +ltır, +ltür	99
2.10.10. +omuk, +omtuk, +mık	99
2.10.11. +ldlm/+kldlm	99
2.10.12. +ljlr	99
2.10.13. +ğılt /-ğəlt, -kılt / -kəlt	99
2.10.14. +ğas, +gäs, +qas, käs	100
2.10.15. +hıl, +hıl	100
2.10.16. +hıw, +hıw, +hüw, +hüw	100
2.10.17. +gılt, +kılt, +ğılt, +ğılt	100
2.10.18. -tın, tin, -tun, -tün	100
2.10.19. -ay, -ey	100
2.10.20. -gır, -gir, -gur, -gür; -kır, -kir, -kur, -kür	101
2.10.21. -ldır, -ldir, -ldur -ldür; -ıldır, -ildir, -uldur, -üldür	101
Tablo 1. +Aç / +ç Ekinin Fonksiyonları	102
Tablo 2. +Ak / +k Ekinin Fonksiyonları	105
Tablo 3. +CII / +CUI Ekinin Fonksiyonları	108
Tablo 4. +mAn Ekinin Fonksiyonları	111
SONUÇ	114
KAYNAKLAR	116
ÖZET	122
ABSTRACT	123

KISALTMALAR

AT	: Altay Türkçesi
AY	: Kaya, Ceval (1994): <i>Uygurca Altun Yaruk (Giriş-Metin-Dizin)</i> , TDK Yayınları, Ankara.
Az. T	: Azerbaycan Türkçesi
DKK	: Ergin, Muharrem (1997): <i>Dede Korkut Kitabı II (İndeks-Gramer)</i> , TDK Yayınları, Ankara.
DLT	: Atalay, Besim (2006): <i>Divanü Lügati't- Türk</i> , TDK Yayınları, Ankara.
DS	: Derleme Sözlüğü (1993): <i>Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü</i> , C.I-XI, TDK Yayınları, Ankara Üniversitesi Basım Evi, Ankara.
EUTS	: Caferoğlu, Ahmet (1968): <i>Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü</i> , Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul.
GT	: Karamanoğlu, Ali Fehmi (1989): <i>Gülistan Tercümesi</i> , TDK Yayınları, Ankara.
Ga. T.	: Gagavuz Türkçesi
H.T.	: Hakas Türkçesi
Kaz. T.	: Kazak Türkçesi
KBS	: Gülensoy, Tuncer (2007): <i>Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözlüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü I-II</i> , TDK Yayınları, Ankara.
KE	: Ata, Aysu (1997): <i>Kıyasü'l- Enbiyâ I,-II</i> , TDK Yayınları, Ankara.
Kır. T.	: Kırgız Türkçesi

- KİP** : Tekin, Şinasi (1993): *Kuanşi İm Puser*, TDK Yayınları, Ankara.
- NF** : Eckmann, Janos; Tezcan, Semih; Zülfikâr, Hamza (2004): *Nehcü'l-Ferâdis I, Metin II, Tıpkıbasım III*, TDK Yayınları, Ankara.
- OY** : Talat, Tekin (2008): *Orhon Yazıtları*, TDK Yayınları, Ankara.
- ÖT** : Özbek Türkçesi
- TS** : 13. yüzyıldan Beri Türkiye Türkçesiyle Yazılmış Tanıklarıyla *Tarama Sözlüğü*, 1-12 (1974): TDK Yayınları, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- Türk. T.** : Türkiye Türkçesi
- Üİ** : Özönder, Sema Barutçu (1998): *Üç İtigsizler*, TDK Yayınları, Ankara.

TABLÖLAR LİSTESİ

Tablo 1. +Aç / +ç Ekinin Fonksiyonları.....	103
Tablo 2. +Ak / +k Ekinin Fonksiyonları.....	106
Tablo 3. +CII / +CUI Ekinin Fonksiyonları	109
Tablo 4. +mAn Ekinin Fonksiyonları	112

İŞARETLER

- + : isim köküne veya tabanına gelen ek.
- : fiil köküne veya tabanına gelen ek.
- * : farazî (hipotetik) kök.
- > : bu şekilden gelir.
- < : bu şekle gider.
- ~ : benzerlik işareti.

BİRİNCİ BÖLÜM

TÜRKÇEDE KÖKLER, EKLER VE KELİME TÜRETİMİ

1.1.TÜRKÇEDE KÖKLER

Kök bir kelimenin mânâsı ve yapısı bozulmadan parçalanamayan, anlamlı dil birliğidir. Kökler tek başlarına veya eklerle birleşerek kullanılırlar. Kelime denilen tek başına kullanılan anlamlı ve görevli ses veya ses toplulukları ya kök halinde bulunan veya kök ve eklerin birleşmesinden meydana gelen dil birlikleridir. Bir kök bir ses veya ses topluluğu halinde bulunur. Tek sesli kökler çok az bulunmakla birlikte köklerin büyük çoğunluğu bünyesinde birden fazla ses taşımaktadır. Türkçede kelime kökleri genellikle tek hecelidir. İki den fazla heceli kökler ise çok az bulunmaktadır. (Ergin, 2004: 107)Türkiye Türkçesinde kökler ise “o” zmirinde olduğu gibi genellikle tek hecelidir. Köklerin hece yapıları da sesler bakımından beş şekilde sıralanmaktadır:

1. “al, at, el, ok, ot; aç-, al-, at-, ek-“ örneklerinde görüldüğü gibi *ünlü+ünsüz*;
2. “bu, su, şu; de-, ye-, yu- “ örneklerinde olduğu gibi *ünsüz+ünlü*;
3. “baş, bel, gök; bak-, tüt-, yut-“ örneklerinde olduğu gibi *ünsüz+ünlü+ünsüz*;
4. “alt, sırt, üst; art-, ört-, yırt-“ örneklerinde görüldüğü gibi *ünlü+ünsüz+ünsüz*;
5. “berk, borç, erk, kürk; çarp-, kalk-, kork-, kırp-, serp-“ örneklerinde görüldüğü gibi *ünsüz+ünlü+ünsüz+ünsüz*. (Korkmaz, 2007: 10)

Kökler manaları bakımından isim kökü ve fiil kökü olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Bir kök hem fiil kökü hem isim kökü olamaz. Bu şekilde “tat” ve

“boya” isim kökleri aynı zamanda “tat-“ ve “boya- şeklinde fiil kökü olarak görülmektedir; ancak bu kelimeler başlangıçta fiil kökleri iken, bu fiil köklerinden “tatığ” ve “boyağ” şeklinde isim gövdeleri yapılmış ve sonradan ikinci hece sonundaki ğ’ler düşerek bu isim gövdeleri “tat” ve “boya” şekline geçerek hen isim hem fiil karşılar duruma gelmiştir. (Ergin, 2004: 111)Eşitlik, benzerlik ifâde eden eklerden +mAn isimden isim yapma ekini alan *ılıman* kelimesinde de aynı durum görülmekte; ancak bu kelime “ılı(ğ)+man” örneğinde görüldüğü gibi ğ sesinin düşmesi sonucu oluşmaktadır.

1.2.TÜRKÇEDE EKLER

Ekler tek başına kullanılamayan ve ancak köklerle birleştğinde bir anlam ifâde eden yapılardır. Ekler, tek başına da anlamlı olan köklere gelerek bu köklere yeni anlamlar kazandırmak ya da yön ve şekil vermekle görevlidirler. Tek başına herhangi bir anlam ifade etmeyen ekler, köklerle birleşerek anlamlı hale gelir. Diğer dil birlikleri gibi ekler de seslerden müteşekkildir ve bir ekin bünyesinde bir veya birden fazla ses bulunmaktadır. Bir ek Türkçenin vokal ve konsonant uyumu nedeniyle çok şekilli olabilir. (Ergin 2004: 116)

Türkçedeki ekler, köken bakımından başlangıçtan beri ek olan morfemler (asıl ekler) ve tarihî seyir içerisinde birden fazla ekin birleşmesi veya bir kelimen ekleşmesi sonucunda oluşan ekler olarak ikiye ayrılmaktadır. (Ergin 2004: 119)

Türkçedeki eklerin başlıca iki görevi bulunur. Bu görevlerden ilki köklerden yeni gövdeler yapmak, ikincisi ise kök ve gövdelere işleklik kazandırmaktır. Bu eklerden ilkinde *yapım ekleri*, ikincisine de *çekim ekleri* denmektedir. Yapım ekleri dört çeşittir: (Ergin, 2004: 122)

1. İsimden İsim Yapma Ekleri
2. İsimden Fiil Yapma Ekleri
3. Fiilden İsim Yapma Ekleri
4. Fiilden Fiil Yapma Ekleri

Türkçede aynı zamanda, başlangıçta bir çekim eki iken bazı kelimelerde kalıplaşarak yapım eki halini alan ekler bulunmaktadır. +CA çekim eki de zamanla bazı kelimelerde kalıplaşarak Anadolu ağızlarında da *ekşice* “bir çeşit ot”, *bakırca* “bakraç”, *ayakça* “merdiven basamağı” örneklerinde olduğu eşitlik, benzerlik ifade eden bir yapım eki haline dönüşmüştür.

Yapım ekleri geldiği kökte anlam değişikliği yapar ve yapım eki ile oluşturulan bir kelime gövdesinin bu anlam değişikliğine rağmen geldiği kök veya gövde ile de anlam ilgisi bulunur.

1.3. KELİME TÜRETİMİ

Köklerden, yapım ekleri kullanılarak yeni kelimeler türetilir. Bu genişletilmiş köklere *gövde* adı verilir. Gövdeler, kökler ve yapım eklerinden olduğundan anlamları bağlı bulunduğu köklerle benzerlik gösterir ve bu köklerden ayrı düşünülemez. Gövdeler yalnızca köklere yapım eki eklemek suretiyle değil, gövdelere yapım eki getirmek suretiyle de yapılır. Türkçede ikisi isim, ikisi fiil olmak üzere dört çeşit gövde bulunmaktadır:

1. İsimden Yapılmış İsim Gövdeleri: İsim, kök ve gövdelerine isimden isim yapma ekleri getirilerek yapılmış olan kelime gövdeleridir.

2. İsimden Yapılmış Fiil Gövdeleri: İsim, kök ve gövdelerine isimden fiil yapma ekleri getirilerek yapılmış olan kelime gövdeleridir.

3. Fiilden Yapılmış İsim Gövdeleri: Fiile kök ve gövdelerine fiilden isim yapma ekleri getirilerek yapılmış olan kelime gövdeleridir

4. Fiilden Yapılmış Fiil Gövdeleri: Fiile kök ve gövdelerine fiilden fiil yapma ekleri getirilerek yapılmış kelime gövdeleridir. (Ergin, 2004: 153)

BİRİNCİ BÖLÜM

TÜRKÇEDE KÖKLER, EKLER VE KELİME TÜRETİMİ

1.1.TÜRKÇEDE KÖKLER

Kök bir kelimenin mânâsı ve yapısı bozulmadan parçalanamayan, anlamlı dil birliğidir. Kökler tek başlarına veya eklerle birleşerek kullanılırlar. Kelime denilen tek başına kullanılan anlamlı ve görevli ses veya ses toplulukları ya kök halinde bulunan veya kök ve eklerin birleşmesinden meydana gelen dil birlikleridir. Bir kök bir ses veya ses topluluğu halinde bulunur. Tek sesli kökler çok az bulunmakla birlikte köklerin büyük çoğunluğu bünyesinde birden fazla ses taşımaktadır. Türkçede kelime kökleri genellikle tek hecelidir. İki den fazla heceli kökler ise çok az bulunmaktadır. (Ergin, 2004: 107)Türkiye Türkçesinde kökler ise “o” zmirinde olduğu gibi genellikle tek hecelidir. Köklerin hece yapıları da sesler bakımından beş şekilde sıralanmaktadır:

1. “al, at, el, ok, ot; aç-, al-, at-, ek-“ örneklerinde görüldüğü gibi *ünlü+ünsüz*;
2. “bu, su, şu; de-, ye-, yu- “ örneklerinde olduğu gibi *ünsüz+ünlü*;
3. “baş, bel, gök; bak-, tüt-, yut-“ örneklerinde olduğu gibi *ünsüz+ünlü+ünsüz*;
4. “alt, sırt, üst; art-, ört-, yırt-“ örneklerinde görüldüğü gibi *ünlü+ünsüz+ünsüz*;
5. “berk, borç, erk, kürk; çarp-, kalk-, kork-, kırp-, serp-“ örneklerinde görüldüğü gibi *ünsüz+ünlü+ünsüz+ünsüz*. (Korkmaz, 2007: 10)

Kökler manaları bakımından isim kökü ve fiil kökü olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Bir kök hem fiil kökü hem isim kökü olamaz. Bu şekilde “tat” ve

“boya” isim kökleri aynı zamanda “tat-“ ve “boya- şeklinde fiil kökü olarak görülmektedir; ancak bu kelimeler başlangıçta fiil kökleri iken, bu fiil köklerinden “tatığ” ve “boyağ” şeklinde isim gövdeleri yapılmış ve sonradan ikinci hece sonundaki ğ’ler düşerek bu isim gövdeleri “tat” ve “boya” şekline geçerek hen isim hem fiil karşılar duruma gelmiştir. (Ergin, 2004: 111)Eşitlik, benzerlik ifâde eden eklerden +mAn isimden isim yapma ekini alan *ılıman* kelimesinde de aynı durum görülmekte; ancak bu kelime “ılı(ğ)+man” örneğinde görüldüğü gibi ğ sesinin düşmesi sonucu oluşmaktadır.

1.2.TÜRKÇEDE EKLER

Ekler tek başına kullanılamayan ve ancak köklerle birleştğinde bir anlam ifâde eden yapılardır. Ekler, tek başına da anlamlı olan köklere gelerek bu köklere yeni anlamlar kazandırmak ya da yön ve şekil vermekle görevlidirler. Tek başına herhangi bir anlam ifade etmeyen ekler, köklerle birleşerek anlamlı hale gelir. Diğer dil birlikleri gibi ekler de seslerden müteşekkildir ve bir ekin bünyesinde bir veya birden fazla ses bulunmaktadır. Bir ek Türkçenin vokal ve konsonant uyumu nedeniyle çok şekilli olabilir. (Ergin 2004: 116)

Türkçedeki ekler, köken bakımından başlangıçtan beri ek olan morfemler (asıl ekler) ve tarihî seyir içerisinde birden fazla ekin birleşmesi veya bir kelimen ekleşmesi sonucunda oluşan ekler olarak ikiye ayrılmaktadır. (Ergin 2004: 119)

Türkçedeki eklerin başlıca iki görevi bulunur. Bu görevlerden ilki köklerden yeni gövdeler yapmak, ikincisi ise kök ve gövdelere işleklik kazandırmaktır. Bu eklerden ilkinde *yapım ekleri*, ikincisine de *çekim ekleri* denmektedir. Yapım ekleri dört çeşittir: (Ergin, 2004: 122)

1. İsimden İsim Yapma Ekleri
2. İsimden Fiil Yapma Ekleri
3. Fiilden İsim Yapma Ekleri
4. Fiilden Fiil Yapma Ekleri

Türkçede aynı zamanda, başlangıçta bir çekim eki iken bazı kelimelerde kalıplaşarak yapım eki halini alan ekler bulunmaktadır. +CA çekim eki de zamanla bazı kelimelerde kalıplaşarak Anadolu ağızlarında da *ekşice* “bir çeşit ot”, *bakırca* “bakraç”, *ayakça* “merdiven basamağı” örneklerinde olduğu eşitlik, benzerlik ifade eden bir yapım eki haline dönüşmüştür.

Yapım ekleri geldiği kökte anlam değişikliği yapar ve yapım eki ile oluşturulan bir kelime gövdesinin bu anlam değişikliğine rağmen geldiği kök veya gövde ile de anlam ilgisi bulunur.

1.3. KELİME TÜRETİMİ

Köklerden, yapım ekleri kullanılarak yeni kelimeler türetilir. Bu genişletilmiş köklere *gövde* adı verilir. Gövdeler, kökler ve yapım eklerinden olduğundan anlamları bağlı bulunduğu köklerle benzerlik gösterir ve bu köklerden ayrı düşünülemez. Gövdeler yalnızca köklere yapım eki eklemek suretiyle değil, gövdelere yapım eki getirmek suretiyle de yapılır. Türkçede ikisi isim, ikisi fiil olmak üzere dört çeşit gövde bulunmaktadır:

1. İsimden Yapılmış İsim Gövdeleri: İsim, kök ve gövdelerine isimden isim yapma ekleri getirilerek yapılmış olan kelime gövdeleridir.

2. İsimden Yapılmış Fiil Gövdeleri: İsim, kök ve gövdelerine isimden fiil yapma ekleri getirilerek yapılmış olan kelime gövdeleridir.

3. Fiilden Yapılmış İsim Gövdeleri: Fiile kök ve gövdelerine fiilden isim yapma ekleri getirilerek yapılmış olan kelime gövdeleridir

4. Fiilden Yapılmış Fiil Gövdeleri: Fiile kök ve gövdelerine fiilden fiil yapma ekleri getirilerek yapılmış kelime gövdeleridir. (Ergin, 2004: 153)

İKİNCİ BÖLÜM

İNCELEME

BENZERLİK, EŞİTLİK VE İLGİ İFADE EDEN İSİMDEN İSİM

YAPMA EKLERİ

2.1. +Aç / +ç Eki

+Aç eki, Türkçede seyrek bir kullanım alanına sahip olan isimden isim yapma ekidir. Ekle ilgili olarak Räsänen, tarihî ve çağdaş lehçelerden örnekler vererek vokal ile biten kelimelere +ç, konsonantla bitenlere ise +aç, +eç, +ıç, +iç şekillerinde geldiğini belirtir. (Räsänen, 1957: 92) Ek, tarihî ve çağdaş lehçelerde genellikle küçültme, sevgi, büyüklük, benzerlik, eşitlik ve ilgi ifade eden kelimeler türetmektedir.

2.1.1.Tarihî Türk Lehçelerinde +Aç / +ç Eki

Köktürkçede ek, *ataçım* “babacığım”, *içiçim* “ağabeyciğim”, *beğiçim* “beyciğim” *kañıçım* “babacığım” örneklerinde olduğu gibi küçültme ve sevgi sözcükleri türetmektedir. (Tekin, 2000: 82)

Eski Uygur Türkçesinde ise +Aç eki¹ *ögüç* “annecik”, *erkeç* “genç teke”, *burnaç* “güğüm” kelimelerinde olduğu gibi sevgi, küçültme ve ilgi ifade eden kelimeler türetmektedir. (Caferoğlu, 1968)

Karahanlı Türkçesinde +Aç eki; büyüklük, bazı kelimelerde ise sevgi, küçültme gibi müstakil anlamda kelimeler türetmekte ve aynı zamanda eşitlik, benzerlik ifade eden kelimeler yapmaktadır: *anaç* “herkesin anası imiş gibi kendini sevdiren, küçüklüğünde büyük bir anlayış gösteren kız çocuk”, *ataç* “halkın büyüğü imiş gibi büyüklük taslayan çocuk”, *ekeç* “kendini herkese bir

¹ James Russell Hamilton, bu ekin isimden isim yapan bir küçültme eki olduğunu ifade eder ve “geç, geç kalmış, sonraki” anlamındaki *keç* kelimesini örnek vererek kelimenin **ke* “sonraki, sonra” ve +ç ekinin birleşiminden meydana geldiğini belirtir. (Hamilton, 1998: 72)

kızkardeş gibi sevdiren daha küçüklüğünde anlayış ve zeyreklik gösteren kız”, *aşıç* “topraktan yapılmış çömlek”, *begeç/begiç* “büyük bey”. (Hacıeminoğlu, 2008: 13)

Harezmi Türkçesinde ek seyrek bir kullanım alanına sahiptir. İlgili, benzerlik ve küçültme ifâde eden kelimeler türetmektedir:

“...ak kuşlar turur, uluğluqı qarluğaç endâzasınça” (NF I,II, 31). “kırlangıç”

“Kamuğ yigneler ton tiker keçdürür

Yana özi körsen yalañaç kalur

Çerâğ ma ulaşu köyer örtenür

ağınlarge körsen yarukluk bérür” (KE I, 109). “çıplak”

“Açığıdın yalañaç ikenin bilmedi, taş halk kaşığa keldi...” (KE, I, 168) “çıplak”

“...yalañaç tonları yok, uyatları yok...” (KE, I, 248) “çıplak”

“...açdıñ ırse aş béreyin, susadıñ ırse su béreyin, yalañaç bolsañ ton béreyin.” (KE I, 191) “çıplak”

“Lâle sağrağın içerde sayrar esrüp sanduvaç

Turna ün tartıp öterde sekrişür baqlan kozi” (KE I, 95) “bülbülcük”

“...Nūh uyatlık bolup siñekni tileyü qarluğaçnı ıddı, karluğaç keldi...” (KE I, 36) “kırlangıç”

“Karluğaçğa sordı; nelük sözlemes tęp, karluğaç aydı...” (KE I, 36) “kırlangıç”

“Eger karluğaç ol kün ança edgülük kılmasa erdi...” (KE I, 36)

“Kökde oynar kol salışur kuğu kaz kıl karluğaç

Yerde yügrüp cüft alışur as tekiñ kiş kunduzı” (KE I, 95) “kırlangıç”

“Cābir eçküni boğuzladı t[akı] un öğitti, tennūrka ot kemişti, aşaç astı...” (KE I, 329) “tencere”

“...tennūr başın açtı kutluğ ağzındın ürdi, aşaç ağzın açtı aña ürdi...” (KE I, 330) “tencere”

“Tennürdın etmek çıkaru başladı, aşaçdın et ve aş keltürü başladılar.” (KE I, 330) “tencere”

Kıpçak Türkçesinde de +Aç eki sık kullanılmayan bir isimden isim yapma ekidir. Ek alan kelimeler Harezmi Türkçesi ve Çağatay Türkçesinde bulunan kelimelerle benzerlik göstermektedir: *karlagaç* “kırlangıç”, *yalanğaç* “çıplak, yalın”, *erkeç* “erkek keçi, teke”, *argaç* “dokunan bezin enliliğine gerilen ipliği”, *bakraç* “bakırdan yapma üstünden kulplu bir şinik genişliğinde kap”. (Toparlı, 2007)

Çağatay Türkçesi için Janos Eckmann, *karlugaç/ karluvaç* “kırlangıç”, *sandulaç / sandalaç* “bülbülcük” örneklerini vererek bu dönemde küçültme fonksiyonunda kullanıldığından bahseder ve bazen manayı değiştirmeden de *yalangaç* “çıplak, açık” (“yalang” ile aynı anlamda) örneğinde olduğu gibi kullanıldığını belirtir. (Eckmann, 1988: 31)

+Aç eki Eski Oğuz Türkçesinde de seyrek bir kullanım alanına sahip olmakla beraber *bozaç* “boza çalan renk” örneğinde olduğu gibi renk adlarına gelerek o sifata yakınlık bildiren isimler türetmenin (Gülsevin, 2007: 115) yanı sıra *baħrac* “bakraç”, *baskıç* “merdiven”, *helkeç* “bakır tencere, bakraç” kelimelerinde olduğu gibi eşitlik, benzerlik ve ilgi ifâde eden kelimeler de türetmektedir:

“şakallu bozaç turğay sayraduğda ...” (DKK I, 78-85) “boza çalan renk”

“annacımdan gelen küçücük gelin

bir saat karşımda durabilin mi” (TS I, 166) “karşı”

“annaçta bir güzel gördüm

perdelenmiş aya benzer” (TS I, 166)

“bâd-ı saba selâm eyle yarime

çıkıp anacımda gülüp durmasın” (TS I, 166)

“işlerin tedbirin vakıt geçmekten ön, düzede ve mümkün iken bitire, şol cevherli kılıç zahmi ile düşmanın ömrü arışın ve argacın pâre pare kıla.” (TS I, 190) “dokumacılıkta bezin enine atılan iplik, pûd”

“ipek ile iplik karışık olsa, argacı iplik, arışı ipek olsa haramdır; amma arışı iplik olsa helaldir.” (TS I,190)

“ciğerden dahi bir damar gelir, yürekten dahi bir damar gelir, üçü karışır şol ince bez argacı direzesi gibi birbirine örülür.” (TS I, 190)

“hasırcı bir delik tahta ile birkaç kazık ve bir deste saz getirdi. Sazı ip burdu arış bağladı, argac geçirdi, delik tahta kim taraktır, kaktı bir hasır tokudu.” (TS I,191)

“dahi dedi bu sureti ansızın

çü gördüm anı andım ü gensizin

elimden boduç düştü eyledim ah

hemin üşbudur benden olan günah” (TS I, 627) “emzikli su kabı, çömlek”

“pes bir gün Meryem gün doğusundan yana bir çoğaç yerde gusleyler idi ve ol kışın kısa gününde idi.” (TS II, 930) “güneş dokunan, güneşe karşı olan güneşi eksik olmayan yer”

“bir ulu ejdeha zahir oldu, bir büyük erkeç başını bütünle yuttu.” (TS III, 1501)

“üç yaşını bitiren erkek keçi”

“Hoca Mehmet zimmetinde erkeç güttüğümüz ücretten dokuz bin kırk akçamız var idi.” (TS III, 1501)

“iyü gider yaramaz dahi kalmaz

sürülür pes koyunla erkeç er geç” (TS III, 1501)

Osmanlı Türkçesinde de ek seyrek bir kullanım alanına sahip olmakla beraber ilgi, eşitlik, benzerlik foksiyonlarında yeni kelimeler türetmiştir: *anaç*, *bakraç* “bakırdan kulplu kap”, *baskıç* “merdiven, basamak”, *erkeç* “erkek keçi”.

2.1.2. Çağdaş Türk Lehçelerinde +Aç / +ç Eki

2.1.2.1. Türkiye Türkçesinde +Aç / +ç Eki

Muharrem Ergin, eki +Aç ve +ç ekleri şeklinde farklı iki başlık altında değerlendirerek +Aç ekinin “*topaç*”, “*bakraç*” (< bakır+aç), “*kıraç*” (< kır+aç) örneklerinde olduğu gibi benzetme ve ilgi ifade ettiğini; +ç ekinin ise “*ataç*”, “*anaç*”, “*babaç*” örneklerinde olduğu gibi manayı kuvvetlendime fonksiyonunda kullanıldığını belirtmiştir. (Ergin, 2004: 175-176)

Tuncer Gülensoy ise +ç ve +aç/ +eç ekini farklı başlıklar altında ele almış, söz konusu iki ekten ilkinin manayı kuvvetlendirme fonksiyonundan, ikincisinin ise benzetme ve ilgi fonksiyonlarından bahsetmiştir. (Gülensoy, 2000: 371)

Tahsin Banguoğlu ek için “eski bir küçültme, dolayısıyla berkitme eki olup düşmeli ve vurguludur” ifâdesini kullanarak *kıraç*, *anaç*, *yamaç*, *babaç* örneklerini vermiştir. (Banguoğlu, 2007: 171)

Zeynep Korkmaz, ekin büyütme ve küçültme işlevinde kullanılan vurgulu bir ek olduğunu belirterek *anaç* “tavuk: ana+aç”, *ataç*, *bakraç* (< bakır+aç), *bozaç* “bozumtırak, boz renkte”, *kıraç*, *kulaç*, *küpeç* “küçük küp”, *topaç* örneklerini verir. (Korkmaz, 2003: 34)

+Aç eki Anadolu ağızlarında da “eşitlik, benzerlik, ilgi, büyütme, küçültme ve kuvvetlendirme” fonksiyonlarında kelimeler türetmektedir:

abaç < **aba+ç** “annesi gibi, annesine çeken, annesi ahlakında” (DS I, 5) (*aba*: anne (DS I, 3))

Zeynep, abaç bir kız (DS I, 5).

ahraç < **ah(ı)r+aç** “sığır ve davar sürülerinin yazın açıkta yattıkları yer” (DS I, 133)

akbabaç < **akbaba+ç** “papatya” (DS I, 141) (*akbaba*: papatya (DS I, 140))

alaç < **ala+ç** “siyahla beyaz karışık renk, siyahlı beyazlı” (DS I, 179)

anaç < **ana+ç** “analaşmış, çok yavru doğurmuş, yaşlanmış, kümes hayvanı, kuş ve evcil memeli hayvan; çok oğul vermiş arı; ihtiyarlamış, kocamış hayvan; evlenmemiş, yaşlanmış kız; orta yaşlı, ergin, olgun kadın; kuvvetli, sağlam; çok beslenmiş, iri, olgun; iyi cins damızlık hayvan, boğa; aşı yapılan dal, gövde; köklü, eski; çelik çomak oyununun büyük sopası; kurnaz, tecrübeli, bilgili; serbest hareketli, başına buyruk, eksik terbiyeli kız veya kadın; huy ve şekil bakımından anneye benzeyen; su arkı, bent; değirmende çarka giden suyu salmaya yarayan çark; ana kalıpla dökülmüş büyük kerpiç; bakımlı, verimli toprak; kağnı tekerleğinin orta kısmı” (DS 245-46)

Anaç bir tavuk aldım “çok beslenmiş, iri, olgun” (DS I, 246).

Bu anaç bir ağaçtır “köklü, eski” (DS I, 246).

Bu kız amma da anaç olmuş ha... “serbest hareketli, başına buyruk, eksik terbiyeli kız veya kadın” (DS I, 246).

Küçüklüğünden beri anaçlığını bırakmadı “huy ve şekil bakımından anneye benzeyen” (DS I, 246).

anaç bal “çok oğul vermiş arının balı” (DS I, 246)

anaç balı “rengi koyu olan bal” (DS I, 246)

anaç bülüş “çoluk çocuk, büyük küçük, evcek” (DS I, 246)

anaç kerpiç “ana kalıpla dökülmüş büyük kerpiç” (DS I, 247)

anaçlamak “kızın evde kalması, evlenmeden yaşlanması” (DS I, 247)

anaç tikenî “bir iki metre yüksekliğinde dikenli bir bitki” (DS I, 247)

anaç yapılı “annesinin huyunda olan” (DS I, 247)

ardeç < *ard+eç* “arkadaş” (DS I, 304) (*ard*: arka, sırt (KBS I, 75))

arnaç < *arın+aç* “yamaç; karşı, ön taraf, göz önü, her taraftan görülebilen yer, meydan, açıklık; yokuş, meyil; ön yüz; meydanlık; alın” (*arın*: alın; yüz; cephe; dağların, tepelerin yüzü (DS I, 320))

argaç < *arga+ç* “davarların açıkta toplu olarak yattıkları yer, düz dağ sırtları” (DS I, 309) (*arga*: dağın kuz tarafı (DS I, 308))

Davarların karnı doydu, argaca çekildi (DS I, 309).

babaç < *baba+ç* “kümes hayvanlarının erkeği, erkek kuş; her bakımdan babasına benzeyen çocuk” (DS II, 448)

bagaç < *baga+ç* “koyulaşmış hamur kıvamında madde” (DS II, 471)

bakraç < *bakır+aç* “kulplu tencere; 700 kiloya kadar kömür alabilen vapur vinciyle kayıktan kömürü taşımaya yarayan sacdan yapılmış kap” (DS II, 495)

baskıç < *baskı+ç* “merdiven, el merdiveni, merdiven basamağı, iskele” (DS II, 536)

bilgeç < *bilge+ç* “çok bilen, bilgiç” (DS II, 665)

- bozaç** < *boz+aç* “boz renkte” (KBS I, 166)
- dağlıç** < *dağ+lı+ç* “eti beğenilen bir koyun cinsi”
- eneç** < *ene+ç* “iki sırt arasındaki düz arazi; tepe üzerinde çukur yer; ufak tepe, tepecik; iniş, yokuş” (DS V, 1747) (*ene*: iki yamaç arasındaki düz ve verimli toprak parçası (KBS I, 333))
- erkeç** < *er(i)k+eç* “üç ya da dört yaşlarında olan enenmiş erkek keçi; keçi sürüsünün başından giden iri ve güzel yapılı erkek keçi” (DS V, 1773) (*i(/e)r(i)k*: koç (KBS I, 338))
- gabaç** < *gaba+ç* “iri gövdeli büyük ağaç” (DS VI, 1882) (*gaba*: kalın, şişman (DS VI, 1881))
- gebeç** < *gebe+ç* “başak vermeye başlayan ekin” (DS VI, 1955)
- göğçe** < *göğ+ç* “içinde yemek pişirilen toprak kap” (DS VI, 2127) (*göğ*: kaba ve hafif taş (DS VI, 2127))
- göleç** < *göl+eç* “on dönüm büyüklüğünde bir alanı kaplayan su” (DS VI, 2141)
- güdeleç** < *güdü+eç* “kısa bodur, gelişmemiş” (*güdü*: açıkgoz, becerikli ve ufak yapılı adam (DS VI, 2214)) (DS VI, 2209)
- güneç**² < *gün+eç* “çok güneş alan yer” (DS VI, 2227) (ET. *kün*: güneş)
- kadaç** < *kada+ç* “kendinden küçük olan kimse” (DS VIII, 2588) (*kada*: küçük kardeş (DS VIII, 2587))
- kedeleç** < *kede+ç* “toprak kap, küçük çömlek” (DS VIII, 2717) (*kede*: toprak kap, küçük çömlek (DS VIII, 2717))

²Altay Türkçesinde de bu ekle benzer fonksiyonda kullanılan +At eki bulunmaktadır ve yer adı yapan ek işlek değildir: *kün+et* “güneş alan yaka, kıyı; güney” (*kün*: güneş), *car+at* “kıyı, sahil, kenar” (*car*: kıyı, sarp yer, yar), *kaj+at* “tepe yamacı, sırtı; ırmak yanındaki yüksek tepe” (*kaş*: kıyı). (Dilek, 2007: 1020)

kekeç < keke+ç “kekeme, peltek” (DS VIII, 2722) (*keke*: kekeme, peltek (DS VIII, 2722))

kıraç < kır+aç “susuz, verimsiz toprak, kır”

kızılaç < kızıl+aç “kızıl toprak; gübresiz, verimsiz toprak” (DS VIII, 2863)

Sulcadereye bir şey ekemeyiz iyice kızılaçtır “gübresiz, verimsiz toprak” (DS VIII, 2863).

kuyluç < kuy+lu+ç “derelerin derin yerleri; körfez; çukur” (DS VIII, 3019) (*kuy*: suyun akarak ağaçlar altında yaptığı oyuklar (DS VIII, 3019))

küpeç < küp+eç “küçük küp, çömlek, kazan” (DS VIII, 3040)

omaç < om+aç “tarlada köstebek yuvasının üstündeki toprak yığını” (DS IX, 3279) (OT um+(a)ç (KBS II, 623))

ortaç < orta+ç “tepe” (DS IX, 3288)

öğçe < öğ+eç “sürünün önünde giden ve sürüyü yöneten koyun ya da keçi” (DS IX, 3315)

ögeç < öge+ç “bir yaşından dört yaşına kadar erkek koyun, koç; iki yaşına kadar erkek keçi; enenmiş erkek, koyun ya da keçi; sürünün önünden giden ve sürüyü yöneten koyun ya da keçi” (DS IX, 3314) (*öge*: yaşlı) KBS II, 649

salaç < sal+aç “çardak; sazdan yapılan kulübe” (DS X, 3521) (*sal*: tarladan sap taşımak için ağaç dallarından örülmüş araba çiti; hayvan ya da saban vb. yağmur ve güneşten korumak için tahtadan yapılan çatı (KBS II, 722))

sivriç < sivri+ç “tütün ve sebze fideleri dikmek için kullanılan ucu sivri ağaç” (DS X, 3649)

sofuç < **soku+ç** “havan” (DS X, 3654) [/k-/ > /f-/ değişmesi ile] (*soku*: ET. havan) (KBS II, 789)

turaç < **tur+aç** “keklik cinsinden eti yenen bir av kuşu” (DS X, 3994) (*tur*: yansıma kelime (KBS II, 933))

tokaç < **tok+aç** “toprağı pekiştirmeye yarayan ağaç tokmak; kayık küreğinin şişkin bölümü” (DS X, 3946) (*tok*: yansıma kelime (KBS II, 903))

Tokaçbalığı “yeni yumurtadan çıkmış kurbağa yavrusu”

Tokaçlamak “tokaçla giysi yıkamak”

topaç < **top+aç** “çevresine ip sarılıp birden bırakılarak veya kamçı ile vurularak döndürülen koni biçiminde ucu çivili ya da kabaralı oyuncak; toparlak sepet veya küçük küfe; bir tür ağaç tıkaç” (KBS II, 911); “tencerede pişirilerek kendi yağıyla kızartıldıktan sonra kış için saklanan et; taş dibekte dövüldükten sonra pişirilen et, bulgur ve soğan karışımı bir çeşit yemek; yumruk büyüklüğünde kuru toprak parçası, kesek; çevresine altın dizilmiş kadın fesi; kötürüm; yoğurt çalkalamakta kullanılan üstten kulplu toprak küp; küfe; kayık küreklerinin elle tutulan üst bölümü” (DS X, 3961)

Yemeği topaçla yaptım “tencerede pişirilerek kendi yağıyla kızartıldıktan sonra kış için saklanan et” (DS X, 3961).

topaçça “papatya”

Topaççanın *suyu öksürüğe iyi gelir* (DS X, 3961).

topaçlanmak “topaklanmak, yumru gibi olmak” (DS X, 3961)

topuç < **top+(u)ç** “boyuna göre kol ve bacakları kısa, vücudu şişman (kimse); bir çeşit tandır ekmeği ya da çöreği” (DS X, 3965)

töbeç < **töpü+ç** “sürülen tarlada ezilmeyerek kalan toprak parçaları; tepe” (*töpü*: tepe (KBS II, 925))

uluç < **ulı+ç** “TT.’nde soy ad; OT.’de erkek çocuklara sevgi göstermek söylenen söz, ulıç” (KBS II, 965)

yanac < **yan+aç** “karşı; yan, yakın; bedel, karşılık; yanıt” (DS XI, 4151)

yanıç < **yan+(ı)ç** “yengeç; içine ıspanak, peynir ya da yumurta konularak yapılan sacda pişirilen bir çeşit börek çeşidi; kız evinden güveye gönderilen giysi; topal, yan yan yürüyen; biçimsiz” (DS XI, 4167)

yeleç < **yel+eç** “dağ sırtı” (DS XI, 4232)

yuğüç < **yuk(/yak/yok)+(ü)ç** “bulaşık bezi” (DS XI, 4313) (*yuk*: çanak bulaşığı (KBS II, 1171))

Ayrıca Türkçeleştirme çalışmalarında bu ekle “*düzeç, araç*” gibi yeni kavram ve kelimeler türetilmiştir. (Hatipoğlu, 1974: 41-42)

2.1.2.2. Diğer Çağdaş Türk Lehçelerinde +Aç / +ç Eki

Gagavuz Türkçesinde de +Aç eki *top+aç, kol+aç* örneklerinde görüldüğü gibi fazla işlek olmayan isimden isim yapma ekidir. (Ercilasun, 2007)

Azerbaycan Türkçesinde ise ek *anac* “anaç” örneğinde olduğu gibi +c şeklindedir ve benzerlik fonksiyonunda kullanılır. İşlek bir kullanım alanına sahip değildir. (Ercilasun, 2007)

Karluk grubu lehçelerinden Özbek Türkçesinde işlek olarak kullanılmayan *bek+âç* “yüksek dereceli şahısların hanımı” örneğindeki +âç ve *yälänğ+âç* “çıplak” kelimesinde görülen +âç ekinin yanı sıra benzerlik bildiren ve *aq+i+ş* “akımsı”, *kök+i+ş* “mavimsi”, *särğ+i+ş* “sarımsı” örneklerinde bulunan +(i)ş eki de bu anlamda dikkat çekicidir. (Coşkun, 2000: 31)

Yeni Uygur Türkçesinde eşitlik, benzerlik ifade eden ek, *ék+i+ş* “beyazımsı”, *kök+ü+ş* “göğümsü”, *sa(r)ğ+u+ç* “sarımsı” örneklerinde olduğu

gibi kelimelere bazen +ş, bazen ise +ç şeklinde gelerek ve renk isimlerinden sıfatlar türeterek yakınlık, benzerlik ifade eder. (Öztürk, 1994: 30)

Kıpçak grubu lehçelerinden Kırgızcada ek +ş şeklindedir ve ak, kök renklerine gelerek *agış* “ < ak+ı+ş beyazımsı” *kögüş* “ < kök+ü+ş mavimsi” kelimelerinde olduğu gibi benzerlik ifade eden sıfatlar yapar. (Çengel, 2005: 120)

Altay Türkçesinde bu ek +Aş şeklindedir ve işlek olarak kullanılır. Bu ek yalnızca iki veya daha fazla heceli “-η” ve “-k” sesleri ile biten kelimelere gelir. *Kayınaş* “küçük kayın ağacı”, *biçigeş* “küçük kitap” (*biçik*: kitap), *tiyişeş* “küçük sincap” (*tiyiη*: sincap) kelimelerde olduğu gibi küçültme ve sevgi ifade eden kelimeler türetmesinin yanı sıra *calaşaş* “çıplak, soyunuk” (*calaη*: tarla, ova; açıklık yer, çıplak arazi), *bölügeş* “gram. edat” (*bölük*: kısım, parça) kelimelerinde olduğu gibi birkaç kelimede pekiştirme ve terim adı da yapmaktadır. (Dilek, 2007: 1019)

Çuvaş Türkçesinde +Aş ve +ş şeklindeki ek işlek değildir: *malaş* “gelecek”, *tul+aş* “dış tabaka, dıştan” (*tul*: dış), *kayaş* “artık” (*kay*: art, arka), *şalaş* “iç, içeri” (*şala*: içeri) (Ersoy, 2007: 1295)

2.2. +Ak / +k Eki

+Ak eki Türkçede seyrek olarak kullanılan isimden isim yapma ekidir. Konsonantla biten kelimelere +ak, +ek, +ık, +ik; vokalle biten kelimelere ise +k şeklinde gelen ekin eski Türkçede +kağ, +kek; +gağ, +gek şekillerine de rastlanmaktadır.

2.2.1.Tarihî Türk Lehçelerinde +Ak / +k Eki

Eski Türkçede ek, *er+kek*, *ir+kek* “erkek” (er: erkek, yiğit, adam); *toz+gak* “çiçek tozu” (toz: toz); *eren+gek* “erkekçik, adamcık” (eren: erkek, adam, yiğit); **eş+gek* “eşek” (iş, eş: eş) örneklerinde görüldüğü gibi +kağ, +kek; +gağ, +gek şeklindedir ve küçültme, kuvvetlendirme bildirir. (Gabain,

2007: 45) Orhun Türkçesinde bulunan *çorak* “çorak, tuzlu ve kuru toprak”³ kelimesinde olduğu gibi ekin +Ak şekli de bu dönemde bulunmaktadır.⁴ Ayrıca Orhun Türkçesinde +k ekine de yalnızca şu kelimedede rastlanmaktadır: *ilk* “ilk, birinci olarak” (*il: ön).

Uygurcada ise ek; küçültme, sevgi fonksiyonlarda kullanılmaktadır: *ögük* “annecik”, *yulak* “küçük çay, derecik” (*yul:* çay, dere), *çöbik* “çöp, bulanıklık”. (Gabain, 2007: 45)

Karahanlı Türkçesinde ek, *yulak* “küçük küçük birçok su pınarları”, *kırgag* “elbisenin yanı, kenarı”, *başak* “okun veya mızrağın ucuna geçirilen demir, temren; ok temreni, ok başağı” kelimelerinde olduğu gibi küçültme, benzerlik ve ilgi ifade eder. (Atalay, 2006)

Harezmi Türkçesinde ise ek ilgi, benzetme, küçültme gibi işlevlerde kullanılmaktadır:

“*Yūsuf teniz kırağınğa bardı aydı...*” (KE I, 103) “kenar, kıyı, sahil”

“*Eger Mūsī deryā kırağında kireli üçün korktı erse...*” (KE I, 284)

“*Süleymān zenbilni alıp teniz kırakığa bardı...*” (KE, I, 203)

“*...tapuğcılar birle telim māl yüklep mekkege keldi el kırağıda çadır tikip olturdi.*” (KE, I, 259)

“*...Şām vilāyetinde teniz kırağında bir kend kopardılar...*” (KE, I, 38)

“*Uyalmışda ewlūgi elgin aldı, teniz kırağındaki otağğa kirdi...*” (KE, I, 38)

“*Kamuğ yemiş üç türlüğ turur kiminiñ tışı yénür alma, armūd menizlig, kiminiñ içi yénür tışı yénmez yanak, bādām menizlig kiminiñ taşu ma yénmez içi ma yénmez kağun, harpuz menizlig.*” (KE I,18-19)

³Talat Tekin Orhon Türkçesi gramerinde “çor” kelimesini Farsça şör “tuz” kelimesiyle karşılaştırmıştır. (Tekin, 2000: 81)

⁴ Talat Tekin “irkek” kelimesini de *irk “koç”+ek şeklinde açıklayarak +Ak ekine dâhil etmiştir. (Tekin, 2000: 81)

“...ol teşükdin kirip keldi Nemrüdniñ yanakına kondı...” (KE, I, 61)

“...anı mu ārzūlayur-sen tēp bir yanakladı, yanakıdaki kök ol erdi.” (KE, I, 327)

“...körklüg yanaklarıdın kaçre kaçre yaş tama başladı...” (KE, I, 343)

“...iginge şabur qılu bilmedin oq başaqını aldı taqı barmaqlarının boğunlarıdın kesti...” (NF I- II, 226) “okun başına geçirilen demir, ok temreni”

Kıpçak Türkçesinde de ek şu kelimelerde bulunmaktadır: *başak* “okun ucundaki sivri demir”, *kırak* “kenar yan, kıyı; ufuk”⁵, *solak* “solak”⁶, *yanak* “yanak, ağzın üst tarafı”, *damak* “yanak, çene kemiği”⁷.

Çağatay Türkçesinde ek +Ak şeklindedir ve *başak* “ok başı” (*baş*: baş), *kırak*⁸ “kenar, ağız, kıyı, sınır”, *sapag* (< sapak) “yaprak veya çiçek sapı” (*sap*: sap, gövde), *solak* “sol elini kullanan” (*sol*: sol), *yarguçak*⁹ “el değirmeni” örneklerinde olduğu gibi küçültme bildirir. (Eckmann, 1988: 32)

Eski Anadolu Türkçesinde ek +Ak şeklinde olup *bögrek*, *yanak* kelimelerindeki gibi organ isimlerinin (Gülsevin, 207: 115) yanı sıra *apşak* “ayakları birbirine yakın ve bacakları açık olan”, *bakrak* “bakraç”, *başak* “mahsul devşirildikten sonra dal ve sap üzerinde kalmış olan artıklar; demren, okun ucundaki sivri demir”, *çogak* “ışıklı, ziyadar”, *eşek* “çene, çene kemiği, gerdan”, *gölek* “gölcük”, kabak “içki kadehi, şarap tası, şarap kabı”, koçak “koç”, *kolak* “çolak”, *ödek* “zaman”, *sazak* “sazlık, bataklık”, *şorak* “tuzlu, çorak”, *topak* “yuvarlak, toparlak, top gibi” *tozak* “bazı bitkilerin tohumladıkları sırada uçlarından çıkıp uçan pamuk parçaları gibi şeyler” gibi kelimelerde de bulunmaktadır.

⁵ Kıpçak Türkçesinde bu kelime ile aynı anlamda bulunan kırak, kırık kelimeleri de bulunmaktadır.

⁶ Bu dönemde bu kelime ile aynı anlamda Moğolca “solagay” ve “solgay” kelimeleri de kullanılmıştır.

⁷ Bu dönemde bu kelime ile beraber yaağ, yaağ, yanak, yangak kelimeleri de kullanılmıştır.

⁸ Janos Eckman bu kelimeyi Yeni Uyğurca *kır* “sınır, hudut, kıyı” kelimesi ile karşılaştırmıştır. (Eckmann, 1988: 31)

⁹ Janos Eckmann bu kelimeyi Kazan Tatarcasında bulunan ve aynı anlamda kullanılan *yargıç* kelimesi ile karşılaştırmıştır. (Eckmann, 1988: 32)

“Öpüle dahi sâkının eñeği

Gönül gibi sadeyse oldur yeği” (TS III, 1467) “çene, çene kemiği”

“...udlu yüzü ay, kaşları yay, eñeği ak, bürçeği gül...” (TS III, 1469) “gerdan”

“Bir çift suna gördüm gölde gölekte

Altın küpe şan veriyor kulakta” (TS III, 1739) “gölcük”

“Dutar gonca tolu rumî kabağı

Götürür sûsen ü çinî çanağı” (TS IV, 2144) “içki kadehi, şarap tası, şarap kabi”

“Sol elinde oddan bir kabak ve sağ elinde bir kadeh, ol kabakun içi dolu gislin, ol tamu ehlinin teninden sızıp çıkar sarı agulu sular.” (TS IV, 2144) “içki kadehi, şarap tası, şarap kabi”

“Kişi budur kaşının ki bizi oha diker

Ger bulur ise safa kurban içündür koçak” (TS IV, 2593) “koç”

“Baş topak gözün yeri çukurdur burun yüce

Burma burmadır kulaklar bunların bil sırların” (TS V, 3822) “yuvarlak, toparlak, top gibi”

Ek Osmanlı Türkçesinde de az görülmekle beraber *topak, koçak, kolak* “kolu sakat” kelimelerinde rastlanmaktadır. (Sami, 2004)

2.2.2.Çağdaş Türk Lehçelerinde +Ak / +k Eki

2.2.2.1.Türkiye Türkçesinde +Ak / +k Eki

Türkiye Türkçesinde seyrek bir kullanım sahasına sahip isimden isim yapma eklerindedir. Eski Türkçede bulunan +GAk küçültme ve kuvvetlendirme ekiyle ilişkisi olan +Ak eki genellikle tek heceli isimlere gelerek *köşek* “deve yavrusu”, *topak, başak, malak* “manda yavrusu”, *solak*

kelimeleride olduğu gibi benzetme ve küçültme işleviyle az sayıda adlar türetmiştir. (Korkmaz, 2003: 35)

+Ak eki ağızlarda küçültme, pekiştirme, benzerlik fonksiyonlarında kullanılarak isimlerden sıfat ve yansıma kelimelerden yeni isimler türetir:

abşak < *abış+ak* “paytak, apışları ayrık” (DS I, 31) (*abış*: bacağın diz kapağından yukarısı (DS I, 22))

apalak < *apal+ak* “tombul, gürbüz, sevimli” (DS I,282) (*apal*: iri, büyük DS I, 282))

arnak < *arın+ak* “karşı, ön taraf, göz önü, her taraftan görülebilen yer, meydan, açıklık; yokuş, meyil; ön yüz” (DS I, 275, 329) (*arın*: alın; yüz, cephe, dağların, tepelerin yüzü (DS I, 320))

ayrık < *ayrı+k* “1. Artık; 2. Yol kavşağı, iki yolun ayrıldığı yer” (DS I, 430)

bakrak < *bakır+ak* “bakraç, kova, helke” (DS II,493)

balak < *bala+k* “manda yavrusu, malak; tavşan yavrusu; ayı yavrusu” (DS II, 497,498) (*bala*: çocuk, yavru, küçük (DS II, 496)

baldırak < *baldır+ak* “ don ve pantolon gibi giysilerin dizden aşağı olan bölümü; kılıç kayışını aşağı uzanan parçası” (KBS I, 109) (*baldır*: bacağın dizden ayak bileğine kadar olan bölümü, incik (KBS I, 108))

başak < *baş+ak* “tahıl ve meyveleri devşirdikten sonra geriye kalan döküntüler; sigara izmariti” (DS II, 551-52)

başak çekmek “tohumluk için, harmana serilen demetler arasından iyi başaklar ayırmak” (DS II, 552)

başakçı “başak toplayan ve bununla geçinen kimse” (DS II, 552)

başak düzme “buğdayın başak haline gelmesi” (DS II, 552)

başaklamak “tahıl ve meyveleri devşirdikten sonra geriye kalan döküntüleri toplamak” (DS II, 552)

belek < *bel+ek* “üzerinden yol geçen tepe” (DS II,609) (*bel*: vadi (KBS I, 127))

benek < *ben+ek* “üzüm salkımında olgunlaşan ilk tane” (DS II, 627) (*ben*: meyvede en çok üzümde olgunlaşma belirtisi (DS II, 625))

bicik < *bici+k* “inek” (DS II, 682) (*bici bici*: hayvanları çağırma ve kovalama ünlemi (DS II, 680))

bilekçe < *bilekçe+k* “kelepçe” (DS II, 691) (*bilekçe*: bileklik (DS II, 691))

cıngırak < *cıngır+ak* “hayvanların boynuna takılan küçük çan” (KBS I, 203)

cırtık < *cırt+ık* “yırtık” (DS III, 938)

cicuk < *ci+cu+k* “civciv” (KBS I, 206) (*ci+cu*: yansıma kelime (KBS I, 206))

çatırık < *çatır+ık* “toprağın don tutma zamanı, çok soğuk (hava); yeni çıkmış ekin” (DS III, 1090)

çorah < *çor+ak* “tuzlu” (*çor*: kısır, mahsul vermeyen toprak (DS III, 1270))

dalak < *dal+ak* “boyun atkısı” (DS IV, 1336) (*dal*: boyun, ense (DS IV, 1333))

dölek < *döl+ek* “çok ürün veren” (DS IV, 1578) (*döl*: canlılarda üremeyi sağlayan tohum (DS IV, 1575))

duvak < *tug+ak* “duvak” (KBS I, 308) (ET. *tug*: örtü, kapak; tuğ, bayrak (KBS I, 308))

- enek** < *eη+ek “çene” (KBS I, 333) (eη: yanak (KBS I, 333))
- erkek** < *irk+ek “erkek” (KBS I, 339) (*irk: koç (KBS I, 339))
- etek** < et+ek “etek, alt kısım; elbise eteği” (KBS I, 346) (et: vücut (KBS I, 346))
- gıdık** < gıdı+k “gıdık” (KBS I, 370) (gıdı: yansıma kelime (KBS I, 370))
- gölek** < göl+ek “küçük su birikintisi, gölcük; suyu biriktirmek için önüne yapılan set, bütet; tarla içerisinde bulunan su havuzu, bataklık” (DS VI, 2142)
- göleklenmek** “suyun set önünde birikmesi, göllenmesi” (DS VI, 2142)
- gövelek** < gövel+ek “erik, armut, çam vb. ağaçların üzerinde asalak olarak yetişen yaz, kış yeşil kalan bir çeşit sarmaşık; olmamış, ham meyve” (DS VI, 2167)
- güçük** < *küt+ük “eksik yanı olan, kısa” (KBS I, 393) (küt: eksik, kırık (KBS I, 393))
- gülük** < gülü+k “hindi” (KBS I, 394) (gülü: yansıma kelime (KBS I, 394))
- höçük** < höd+ük “görgüsüz, kaba, anlayışı kıt (kimse); korkak, ürkek” (KBS I, 411) (höt: yansıma kelime (KBS I, 411))
- ilk** < il+k “birinci, ,ilk” (KBS I, 432) (il: ön taraf, doğu (KBS I, 432))
- inek** < *İη+ek “inek” (KBS I, 436) (İη~ıη: dişilik (KBS I, 436))
- kabak** < kab+ak “kafatası” (DS VIII, 2578)

kaluk < kal+uk “evlenmemiş yaşlı kız” (KBS I, 456) (ET. *kal*: yaşlı adam (KBS I, 456))

koçak < koç+ak “kabadayı, yiğit; eli açık, cömert; iş bilen, becerekli; yüce gönüllü; konuksever; gösterişçi, cakalı; esirgemez” (DS VIII, 2893)

koçaklanmak “daha güçlü olmak” (DS VIII, 2893)

koyak < koy+ak “bir ucu dağda son bulan kapalı boğaz, iki dağ, tepe arasındaki boşluk, vadi; deve; dağlar ve kayalıkların üzerindeki doğal çukurlar; güneş görmeyen kuytu yer; dağ üzerinde otu bol olan, bitek, çukur yer” (DS VIII, 2941)

kölek < köl+ek “yağmur sularının toplandığı küçük çukur” (DS VIII, 2953) (*köl*: göl (KBS I, 552))

kuçık < kuç+ik “köpek” (KBS I, 563) (*kuç*: köpek çağırma ünlemi (KBS I, 563))

kurak < kur+g+ak “(hava, mevsim, yıl için) yağışsız; (toprak için) nem tutmayan, çabuk kuruyuveren, çorak” (KBS I, 570)

kuyak < kuy+ak “engebeli, çukur yer” (DS VIII, 3019) (*kuy*: dere; kuytu, dip (KBS I, 582))

kütük < küt+ük “kalın ağaç gövdesi” (KBS I, 593) (*küt*: kesik, kırık (KBS I, 593))

malak < bala+k “buzağı; manda yavrusu; tavşan yavrusu; 4. ayı yavrusu; domuz yavrusu” (DS IX, 3108) (*bala*: çocuk (KBS I, 599))

miçek < *miç+ek “sivrisinek” (DS IX, 3197) (**miç*: cüce, ufak, küçük (KBS I, 601))

oğlak < oğla+k “keçi yavrusu” (KBS II, 613) (*oğla*: genç, yiğit (KBS II, 613))

oynak < *oyun+ak* “kımıldayan yerinde sağlam durmayan; hareket, canlılık veren; değişken, kararsız; (kadın veya kız için) davranışları ağır başlı olmayan” (KBS II, 642)

oyuk < *oy+uk* “oyulmuş içi boş ve çukur olan” (KBS II, 643)
(*oy*: çukur (KBS II, 643))

ödek < *öd+ek* “korkak” (DS IX, 3309)

öğek < *öğ+ek* “sürek avında pusuda bekleyen öncü” (DS IX, 3315) (*öğ*: ön (KBS II, 651))

palak < *bala+k* “ayı yavrusu; köpek yavrusu; manda yavrusu; bir yaşındaki domuz yavrusu; tavşan; yeni tüylenmiş kuş yavrusu; güvercin yavrusu” (DS IX, 3382) (*bala*: çocuk (KBS II, 684))

patak < *pat+ak* “dayak, kötek” (KBS II, 689) (*pat*: yansıma kelime (KBS II, 689))

pörek < *pör+ek* “pınar, kaynak” (KBS II, 703) (*pör*: yansıma kelime)

purçak < *burç+ak* “burçak bitkisi” (KBS II, 704) (*burç*: ağaçların ince dalları, yeni sürgünleri)

sapık < *sap+ık* “kısa çizme, konçlu ayakkabı, mest” (KBS II, 733)

sazak < *saz+ak* “bataklık, sazlık; pınarların, derelerin ayağındaki otluk yerler” (DS X, 3562)

sinek < *sin+ek* “çift kanatlılardan birtakım uçucu böceklerin genel adı” (KBS II, 783) (*siğ*: çınlama, vızlama)

sivrik < *sivri+k* “topraktan yeni çıkmış, yeşermiş ekin” (DS X, 3649))

solak < *sol+ak* “sol elini kullanan kimse” (KBS II, 795)

suyuk < suy+uk “sıvı” (DS X, 3704)) (suy: su)

sülük < sül+ük “sülüklerin örnek asalak hayvanı” (KBS II, 819) (sül: irin, cerahat)

şapşak < şapşa+k “ağaçtan oyma tas bardak” (DS X, 3745) (şapşa: (aynı) ağaçtan oyma tas bardak (DS X, 3745))

şapşalak < şapşal+ak “utanmazca senlibenli davranan; tutarsız konuşan; ivedi ve özensiz iş yapan, tezcanlı; çarpık yürüyüşlü kimse” (DS X, 3747) (şapşal: biçimsiz, düzensiz; şaşkın, beceriksiz, alık; geveze (DS X, 3746-7))

tadak < tat+ak “tatlı” (DS X, 3798)

“Çoktandır eve tadak girmedim” (DS X, 3798).

Tadak madak gelmek “paylaşılan yemeğin az düşmesi”

Ne olacak bir sahan yemek, herkese tadak madak geldi (DS X, 3798).

tasık < tas+ık “küçük çömlek” (DS X, 3837) (tas: genellikle içine sulu şeyler konulan metal, ağaç vb.den yapılmış kap)

tasik < tas+ık “küçük madenden yapılmış tas” (DS X, 3837)

topak < top+ak “yuvarlak, küre biçiminde; kitle, külçe; kabuk; kabakulak; yufka ekmeği hamuru; kalın, ufak, yuvarlak yufka ekmeği” (DS X, 3961-2)

Bir topak çamur ver “kitle, külçe” (DS X, 3962).

Kestane topağından çıkmış topağını beğenmemiş “kabuk” (DS X, 3962).

Gış epmeğini dört topaktan yaptık “yufka ekmeği, hamuru” (DS X, 3962) .

topak topak “top top, küme küme” (DS X, 3962)

topuk < *top+uk* “ayağın toparlakça olan alt bölümü; ökçe” (KBS II, 915)

topuğ < *top+uk* “ayak bileği” (DS X, 3965)

topuk < *top+uk* “1. tepe, en yüksek yer, uç; dalganın kıyıya yakın çatladığı yer; deve yavrusu; badem ve ceviz büyüklüğünde yumru kökleri olan bir çeşit ot; deniz ve göllerde sonradan oluşan adacıklar” (DS X, 3965)

topuklu “güzel, beğenilen kadın” (DS X, 3965)

topuklutiken “sapı sert tüylerle kaplı, yumru köklü, meyvesi koza biçiminde olan bir çeşit diken” (DS X, 3965)

torak < *tor+ak* “yağı alınmış süt ya da yoğurdun kaynatılmasıyla elde edilen katık, çökelek” (DS X, 3967) (*tar*: yağ tortusu)

toruk < *tor+uk* “yünden ya da keçi kılından dokunmuş ufak azık torbası” (KBS II, 919) (*tor*: ağ)

toynak < **tung+ak* “at, eşek gibi tek tırnaklı hayvanların tırnakları, duynak” (KBS II, 922) (*tung*: bedendeki sertlik)

tozak < *toz+ak* “düğünlerde gelinin başına takılan çeşitli renge boyanmış kuş tüyleri” (KBS II, 924) (*toz*: yaylara sarılan sırim)

töbek < *töbe+k* “tepe” (DS X, 3977) (*töpü*: tepe)

tuzak < *tuz+ak* “kuş veya yaban hayvanlarını yakalamaya yarayan araç veya düzen; (mec.) birini güç ve tehlikeli duruma düşürmek için kurulan düzen” (KBS II, 940) (*tuz*: ağ)

ünek < *in+ek* “avcılarının av beklemek için çalı çırpıdan yaptıkları kulübe” (KBS II, 991) (*in*: yırtıcı hayvan ini; çukur)

ütek < *üt+ek* “korkak, ürkek” (DS XI, 4078) (*öt*: öt kesesi)

vızık < vız+ık “sivrisinek” (DS XI, 4104) (vız: yansıma kelime)

yığınak < yığın+ak “bir şeyin biriktiği yer, mecma; bir şeyin bir yerde çokça birikmesi; bir hücreli bitkilerin bir araya gelerek oluşturdukları küme “ (KBS II, 1135) (yığın: bir şeyin yığılmasıyla oluşturulan küme, tepe; birçok kimsenin veya nesnenin bir araya gelmesiyle oluşan kalabalık, küme, kitle, kütle)

yivek < yiv+ek “dağdaki çukur” (DS XI, 4283) (yiv: girinti, yarık (DS XI, 4283))

yolak < yol+ak “keçi yolu, küçük geçit; su yolu, ark, oluk; dokuma üstündeki kıyı çizgileri, süsleri; kağıt vb. izi; çözüm yolu; kapı; haklı, doğru yolda olan” (DS XI, 4289)

2.2.2.2. Diğer Çağdaş Türk Lehçelerinde +Ak / +k Eki

Oğuz grubu lehçelerinden Azerbaycan Türkçesinde *topağ*, *başağ*, *bānāk*, *yolağ* örneklerinde olduğu gibi kuvvetlendirme, benzerlik ve küçültme ifade eder ve Azerbaycan Türkçesinde işlek olmayan eklerdendir. (Kartallıoğlu; Yıldırım, 2007: 183)

Gagavuz Türkçesinde ek +Ak şeklindedir ve *başak*, *solak*, *topak*, *benek* örneklerinde olduğu gibi benzerlik ifade eder ve fazla işlek değildir. (Özkan, 2007: 102)

Karluk grubu lehçelerinden Özbek Türkçesinde ise ek +āk şeklindedir ve *iç+āk* “bağırsak” , *yol+āk* “patika” örneklerde görüldüğü gibi benzerlik ve küçültme ifade eder. (Coşkun, 2000: 34)

Kıpçak grubu lehçelerinden Kazak Türkçesinde ek +ak / +ek şeklindedir ve *atak* “unvan, derece”, *jibek* “ipek”, *tikenek* “diken” örnekleri bulunmaktadır. (Doğan; Koç, 2004: 193)

Kırgız Türkçesinde ek, “+ek” şeklindedir ve ek uyuma girmez. Küçültme işlevinde bazı hayvan yavrularının adlandırılmasında kullanılır: *koyonek* “tavşan yavrusu”, *kırgıyek* “genç atmaca” (Çengel, 2005: 112)

Nogay Türkçesinde ek *manak* “şapşal, özensiz”, *özek* “yemek borusu”, *yolak* “çizgi, çizgili yol” örneklerinde olduğu gibi +Ak şeklindedir. (Akbaba, 2007: 630)

Altay Türkçesinde ek +A4k şeklindedir ve işlek olarak kullanılır. İki veya daha fazla heceli olan l,n,t,s,ş,y ve nadiren de r ile biten kelimelere gelmektedir: *agajak* “küçük ağaç”, *cabızak* “alçacık, çok alçak”, (*cabıs*: alçak), *ösküzek* “küçük öksüz” (*ösküs*: öksüz), *koyonok* “küçük tavşan” (*koyon*: tavşan) kelimelerinde görüldüğü gibi genellikle küçültme ve sevgi ifade eden ek *kumak* “kum” örneğinde madde ismi yapmıştır. (Dilek, 2007: 1019)

Hakas Türkçesinde ek; +ah, +ek şeklindedir ve *aday+ah* “köpekçik”, *saray+ah* “kümesçik”, *andrey+ek* “andreycik” örneklerinde olduğu gibi küçültme isimeri yapmaktadır. (Arıkoğlu, 2007: 1094)

Tuva Türkçesinde ek +Ak şeklindedir ve *oolak* “oğulcuk”, *koygunak* “tavşancık”, *majak* “başak”, *moynak* “tasma” örneklerinde olduğu gibi küçültme isimleri yapar. (Arıkoğlu, 2007: 1165)

2.3. +CII / +CUI Eki

2.3.1.Tarihî Türk Lehçelerinde +CII / +CUI Eki

Bu ek tarihî lehçelerde seyrek bir kullanım alanına sahiptir. Söz konusu ek tarihî Türk lehçelerinde +şIn, +CIn, +CII, +CIr şekillerinde geldiği kelimelere eşitlik benzerlik, ilgi, çokluk anlamı katarak renk isimleri ve kuş isimleri türetmektedir.

Bu ekin kökenin Eski Türkçede bulunan ve isimden fiil türeten “+çı- / +çi-“ eki ile “-I” ekinin birleşmesinden oluştuğu düşünülmektedir. Bu ek Moğolcada; *bayaci-* “zenginleşmek” (< bayan “zengin”), *üreci-* “üremek, artmak” (< *üre* “tohum”), *amurci-* “barışmak, huzur bulmak” (< *amur* “barış,

huzur”) şeklinde geçmektedir. Tarihi metinlerde ise bu ekle türemiş en eski kelime *törçi*- “başlamak” fiilidir. Ayrıca +CII ekinin eklendiği kelimeye yüklediği “msi, gibi, mtırak” anlamına benzer bir anlam da eski Türkiye Türkçesi metinlerinde geçen şu kelimedede bulunmaktadır: *derci*- “terler gibi olmak”. (Güngördü, 2002: 174)

Tarihî Türk lehçelerinden Karahanlı Türkçesinde bu ek seyrek olarak kullanılır ve benzerlik ifade ederek renk isimlerine veya renk ifadesinde kullanılan isimlere getirilir. Yalnızca şu kelimedede görülen ekin +şın şekli de bulunmaktadır: *kök+çin* “mavimsi, gök mavisi gibi” ; *kök+şin* “gri, kır”. (Hacıeminoğlu, 2008: 14)

“...negü tir eşit emdi kökçin saķal

uķa bar munı sen turu ķalma ķal” (KB, 30)

“...Kar buz kamuğ erüşdi

Taglar suwı akışdı

Kökşin bulıt örüşdi

Kayguk bolup egrışür” (Kar, buz eridi / Dağların suyu aktı / Göğümsü bulut belirdi / Kayık gibi dolandır.) (DLT I, 186)

Divanü Lügatit Türk’te de Kaşgarlı Mahmud tarafından şu örnekler verilmektedir: *yagmurçıl yér* “yağmuru çok olan yer”, *tüpçil yér* “tüpi=tipi”, *igçil* “hasta” (DLTIII, 56- 57).

Ayrıca Karahanlı Türkçesinde bu ek, *balıkçin* (Atalay, 2006: 512) “balıkçıl, balık avlayan bir ak kuş” örneğinde olduğu gibi kuş isimlerinde de kullanılmıştır.

Kıpçak Türkçesinde ek +şın şeklindedir ve Kıpçak dönemi tarihî metinlerinde bu ekin daima “sarı” sözü ile kullanıldığı kaydedilmektedir: *sarışın* “sarışın” (Karamanlıoğlu, 1994: 33)

Çağatay Türkçesinde ek, renk isimlerinden *ağcıl* “beyazımsı” (Courteille, 1870: 25) örneğinde olduğu gibi hem benzerlik ifade etmektedir hem de *balıkçın*, *sıçancıl* (Courteille, 1870: 154-365) gibi kuş isimlerinde kullanılmaktadır.

Eski Oğuz Türkçesinde ek *tavşancıl* ve *balık+çıl* örneklerinde olduğu gibi hayvan adları türetmiştir. (Gülsevin, 2007: 116) Aynı zamanda söz konusu ek, *gökçül* “mavimsi, gök rengine çalar”, *ölümcül* “ölüm halinde bulunan”, *sıçancıl* “gücüğün denilen alıcı kuş”, *akçıl* “beyazımtırak” örneklerinde olduğu gibi isimlerden eşitlik, benzerlik, ilgi ifade eden kelimeler türetmiştir:

“(bir kuzu hakkında) ol kadar büyüdü... gide gide adamcıl olup bu kadar çoban öldürdü... Bundan böyle bu, adamcıl oldu, biz dağda gezemezüz.” (TS I, 15) “adama saldıran (hayvan)”

“Bunu işiten şahlar ne derler bak, haccac’ın yaylağında bir kuzu adamcıl olmuş, bu kadar asker kırdırıp hakkından gelememiş, yazık.” (TS I, 15)

“Zinhar sakıngıl, tâ şol balıkçır bigi olmayasınkim bir yengeci helâk eylemeğe dürüşdü, kendinin canın yele verdi.” (TS I, 390) “balıkçın kuşu”

“Balıkçır balık ile içmişti ant

Örümcek şeşüptü sinekten kement” (TS I, 390)

“merhum Tat Ali Paşa bir bozcıl burnu abraş zebun bargiri şehir kethudası İbrahim Çelebi’de emanet vaz’ettikte...” (TS I, 659) “boz renkli, bozumtırak”

“ve ol oyun kim ana çâr-deh dirler ve dahi lu’b-i tis’a ya’ni tokurcın ve dahi buların misli kim mânada bulara müşareketi ola ol dahi haramdır.” (TS V, 3816) “Yirmi dört haneli bir oyun tahtası üzerinde dokuz taşla oynanan bir oyun”

Osmanlı Türkçesinde de seyrek kullanılan ek *gökçül* “mavimsi”, *adamcıl* “adama saldıran hayvan”, *balıkçıl* “balıkla beslenen bir tür kuş”

örneklerinde olduğu eşitlik ve ilgi ifade etmenin yanı sıra ayrıca kuş isimleri türetir. (Sâmi, 2004)

2.3.2.Çağdaş Türk Lehçelerinde +CII / +CUI Eki

2.3.2.1.Türkiye Türkçesinde +CII / +CUI Eki

Türkiye Türkçesinde de seyrek bir kullanım alanına sahip olan bu ek, *evcil*, *bencil*, *balıkçıl*, *tavşancıl* örneklerinde “bir şeye düşkünlük” anlamında kullanılırken *ölümcül* “ölüm halinde”, *kırçıl*, *ak+çıl* “aka çalan” örneklerinde ise benzetme bildirir ve genellikle benzerlik ve mübalağa anlamı taşıyan kelimeler türetmektedir. (Ergin, 2004: 175)

Tuncer Gülensoy ise, bu ekin bir şeye düşkünlük, benzerlik, mübalağa anlamları katmakla beraber aynı zamanda +çın/ +çin ve +çır/ +çir şekillerinde kelimelere gelerek hayvan adlarının türetildiğini belirtmiştir: *evcil* “evine bağlı kimse”, *bencil* “yalnız kendisini düşünen kimse”, *tavşancıl* “tavşan avlayarak karnını doyuran yırtıcı bir kuş”, *ölümcül* “ölüm halinde”, *kırçıl* “kıra çalan”, *akçıl* “aka çalan”, *balıkçıl*, *sıçancıl*, *bağıçıl* “yaban güvercini”, *tavşancıl*, *balıkçın*¹⁰, *balıkçır*.

Tahsin Banguoğlu ise +cil, +cin ve +çil eklerini ayrı başlıklar altında ele almıştır ve +cil eki için “*Eski Türkçede de nadir kelimeler bırakan ‘yagmurçıl, tüpüçil’ bu ekin lehçemizde hâkim anlatımı ‘yeyen’ ve ‘seven’ olarak belirmektedir.*” ifadesini kullanmış ve *balıkçıl*, *tavşancıl*, *yılcıl*, *sıçancıl*, *evcil*, *bencil*, *anacıl* örneklerini vermiştir. +cin eki için ise vurgulu ve seyrek kullanılan bir nispet eki olduğunu ve kuş adlarında rastlandığını ifade ederek *balıkçın*, *kaşıkçın*, *güvercin*, *bayırcın*, *bıldırcın* örneklerini vermiştir. (Banguoğlu, 2007: 166) +çıl eki için ise “*Anlatımı ve önsesinin akıcılar önünde ünlüleşmemesi ile –cil ekinden ayrılır. At rengi olarak demir kır gibi demir çil, çil at birleşik sıfatları bu ekin belki çok eski olmayan bir zamanda çil ‘benek, benekli’ kelimesinden doğduğunu gösterir. Pek sayılı renk sıfatlarına*

¹⁰ Bu ek +cIn/ +cUn şeklinde kura+cın “bir ilâ dört yaşlarında dana”, mege+cın “dişi domuz”, buur+cun “erkek deve”, dönöl+cün “dört yaşında inek” örneklerinde görüldüğü gibi Kırgız Türkçesinde de hayvan isimleri yapmakta ve Türkçeye, Moğolcadan girdiği düşünülmektedir. (Çengel, 2005: 106)

gelerek bu renklere benzer, bunlarla benekli anlalarını getirir: *akçıl, kırçıl, gökçül* ‘-imtırak sıfatlarına yaklaşırlar.’ (Banguoğlu, 2007: 166) ifadesini kullanır.

Deny ise +cil ve +cin eklerinin on kadar türemesi olduğunu ve genelinin de kuş ismi türettiğini ifade ederek *adamcıl, ölümcül, tavşancıl, yılandıl, balıkçıl / balıkçın, kaşıkçın* “kaşıkçı kuşu dahi denilen büyük saka kuşu”, *güvercin, bıldırcın, dokurcun* “iki taraftan dokuz taşla oynanılan ve üçleme denilen bir nevi dama oyunu; onuncusu öşür (ondalık) için tutulan dokuz buğday demetinden ibaret yığın” örneklerini vermiştir. (Deny, 1920: 331) Ayrıca Deny, Banguoğlu ile aynı görüşü paylaşarak *akçıl, gökçül, kırçıl* gibi kelimelerdeki çıl sıfatlarının “kül rengi, benekli” manasındaki bir çıl olduğunu belirterek *demirçil* “demir kır, Arnavutçadaki efsanelik at” örneğini vermiştir. (Deny, 1029: 332)

Zeynep Korkmaz ise +CII / +CUI ekinin fonksiyonlarını şu şekilde sınıflandırmıştır:

1.Eklendiği adın gösterdiği ortamda yaşamayı seven anlamında bitki ve hayvan adları türetir: *batakçıl, çalıcıl, çamurcul, çürükçül, gölgecil, kumcul, sucul, tuzcul* vb.

2.Bitki ve hayvan adalarına eklenerek bu bitki veya hayvanları yemeye düşkünlük gösteren hayvan adları türetir: *arıcıl, arpacıl, balcıl, balıkçıl, bitkicil, böcekçil, etçil, kurtçul, otçul, sinekçil, tavşancıl* gibi.¹¹

3.Bir şeye yakınlık, sevecenlik veya düşkünlük gösteren sıfatlar türetir: *adamcıl, anacıl, avcıl, babacıl, barışçıl, bencil, boğazcıl, erkekçil, evcil, kadıncıl* vb.¹²

¹¹ Türkçeleştirme çalışmalarında bu ekle biyoloji ve zoolojide bitki ve hayvan adlarını gösteren terimler yapılmıştır: böcekçiller “böcekle beslenen hayvan veya bitkiler”, etçiller “etle beslenen hayvanlar grubu”, otçullar “otla beslenen hayvanlar grubu” gibi. Zeynep korkmaz Türkiye Türkçesi şekil bilgisi grameri,44

¹² Bu şekilde yeni türetilmiş terim niteliği taşıyan barışçıl, çağcıl, bütüncül, öncül, soycul “asil” gibi sıfatlar da bulunmaktadır. (Korkmaz, 2003: 44)

4.+CII / +CUI ekinin yalnızca +ÇII / +ÇUI biçimi ile *akçıl* “beyazımtırak”, *gökçül* “mavimsi, mavımtırak”, *kırçıl* “kırımsı, kırımtırak”, *tarakçıl* gibi eklendiği ada “benzerlik, yakınlık” işlevi katan örnekleri de vardır. (Korkmaz, 2003: 459)

Hamza Zülfikar ise +CII / +CUI ekinin fonksiyonu örnekler vererek şu şekilde açıklamaktadır:

1. Kelimeye “seven, yakınlık” anlamında sıfatlar türetmektedir: *anacıl*, *babacıl*, *adamcıl*, *insancıl*
2. Getirildiği kelimeye “düşkünlük, bağımlılık” anlamları katan sıfatlar türetir: *bencil*, *avcıl*, *evcil*, *kadıncıl*, *boğazcıl*
3. Kelimeye “bir yerde, bir ortamda yaşamasını seven” anlamında isimler türetir: *çalıcıl*, *gölcül*, *çürükcül*, *çamurcul*, *gölgecil*, *kireççil*, *kumcul*, *kurakçıl*, *nemcil*, *sucul*, *tuzcul*.
4. Kelimeye “söz konusu bitkilerden, hayvandan yemesini seven, beslenmesini seven” anlamında isimler türetir: *balıkçıl*, *böcekçil*, *arpacıl*, *etçil*, *arıcıl*, *otçul*, *kurtçul*, *bitkicil*, *tavşancıl*, *balcıl*, *sinekçil*.
5. Kelimeye “eğimli, meyyal olma” anlamında sıfatlar türetir: *alımıcıl*, *verimcil*, *olumcul*, *ölümcül*, *öncül*
6. Kelimeye benzerlik anlamı katarak isim türetir: *Tarakçıl* (Zülfikâr, 1991: 72)

Bu ek ağızlarda da geldiği kelimelerden eşitlik, benzerlik ifade eden renk isimleri ve kuş isimleri türetmektedir:

akçıl < ak+çıl “beyaza yakın, beyazı çok, rengini atmış, solmuş (kumaş vs. hakkında)” (DS I, 144)

akcilim “su geçirmeyen, gri renkli, killi toprak, kaolen” (DS I, 145)

alımıcıl < alım+cıl “talip, müşteri, satın almaya istekli olan kimse” (DS I, 218)

Ahmet bizim dükkâna alımıcıl (DS I, 218).

anacıl < ana+cıl “babadan çok anneyi seven, anneye düşkün olan çocuk” (DS I, 244)

apakçıl < ap+ak+çıl “çok ak” (KBS, 72)

arıcıl < arı+cıl “bal arılarını yiyerek geçinen, serçeden az büyük türlü renkli ve bağ bozumu zamanı gelen bir göçmen kuş” (DS I, 318)

arpacıl < arpa+cıl “tahıl tarlalarında bulunan serçe büyüklüğünde bir çeşit kuş” (KBS, 80)

avcıl < av+cıl “iyi av avlayan hayvan” (DS I, 379)

babacıl < baba+cıl “babasına düşkün çocuk” (DS II, 448)

balcıl < bal+cıl “işçi arı” (DS II, 501)

Balcıl arılar kuvvetsiz bu yıl (DS II, 501).

balıkçıl ~balıkçın < balık+çıl “balıkçıl (kuş)” (DS II, 504)

bardakçıl < bardak+çıl “ağaçlarda, taş kovuklarında, bardak şeklinde yuva yapan bir kuş” (DS II, 529)

başçıl < baş+çıl “başkan, amele başı; çocuk oyunlarında baş olan ve oyuna ilk başlayan; aşıkla oynanan bir çocuk oyununda, çizgiye en yakın atılan aşık” (DS II, 555)

batakçıl < bata+cıl “bataklıkları seven, bataklıklarda yaşayan bitki ve hayvan” (KBS, 121)

bayırcın < bayır+cın “bir cins tarla kuşu” (DS II, 580)

bencil < ben+cıl “ara bozan” (DS II, 626)

bıldırcın < bıldır+cın “bıldırcın” (DS II, 690)

boğaçcıl < boğaz+cıl “obur, pisboğaz” (DS II, 728)

- boyaçın** < boya+çın “kökünden boya yapılan bir çeşit ot” (DS II, 744)
- buğdaycıl** < buğday+cıl “bataklık yerlerde, patates, pancar tarlalarında yaşayan göçücü bir kuş” (KBS, 177)
- Burçin** < *bor+çin “dişi ördek” (KBS I, 185)
- cincil** < cin+cil “en yüksek yer; yeni yürüyen çocuğun ayağına taktıkları halka; bir cins kuş” (DS III, 976)
- çalıcıl** < çalı+cıl “çalı kuşu” (DS III, 1054)
- çamurcıl** < çamur+cıl “balıkçıl” (DS III, 1065)
- davşancıl** < tavşan+cıl “tavşan avlayan yabanî kuş, doğan” (DS IV, 1382)
- dokurcun** < *dokur+cun “dokuz taş oyunu; binanın altına konulan büyük temel taşı; çeşitli sayılardaki ekin demetlerinden yapılmış yığın; patiska; desenli ya da yollu dokunmuş yün kumaş” (DS IV, 1541) (**dokur*: dokuz (KBS, 294))
- elçil** < el+çil “sürüden ayrı olarak elde beslenen ve insana çok alışkın olan hayvan” (DS V, 1705)
- evcil** < ev+cil “evine düşkün adam” (DS V, 1801)
- gökçin** < gök+çin “mavimsi, mavimtırak, gri” (KBS, 378)
- gökçül** < gök+çül “mora yakın mavi, mavimsi” (DS VI, 2136)
- gövercin** < göv+er-cin “güvercin” (KBS, 389)
- karçın** < kar+çın “yün tozluk, kalçın; yünden dokunmuş torba, çuval” (DS VIII, 2656)
- kepçecil** < kepçe+cil “kaşıkçıl kuşu” (DS VIII, 2744)

kırçıl < kır+çıl “kış günlerinde insanların sakal ve bıyığı, hayvanların tüyleri, bitkilerin yaprak ve dalları üzerinde olan buz; ihtiyarlamış erkek domuz; tavşan; soğuk, bulutlu, değişken (hava için); melez; çopur” (DS VIII, 2819)

Hava kırçillandı (DS VIII, 2819).

kırçıldamağ “cayır cayır yanmak, kavrulmak”

Kırçıldıya kırçıldıya yandı (DS VIII, 2819).

kırçıl düşmek “dolu yağmak” (DS VIII, 2819)

kırçıl kafalı “sarışın, sarı saçlı” (DS VIII, 2819)

kırçılanmak “hava bulutlanmak” (DS VIII, 2819)

kırçılmak “bölünmek, parça parça olmak; bitkiler sapı uzunca kalarak ucundan kesilmek; dipten kesilmemek” (DS VIII, 2819)

Damın merteği kırçıldı “bölünmek, parça parça olmak” (DS VIII, 2819).

Orak kör olduğundan çayır kırçıldı “bitkiler sapı uzunca kalarak ucundan kesilmek” (DS VIII, 2819).

Ustura keskin değilmiş sakalım kırçıldı “dipten kesilmemek” (DS VIII, 2819).

kırçıl yağmak “küçük dolu yağmak” (DS VIII, 2819)

kırçım “sulu kar” (DS VIII, 2819)

kırçımak “ince ince yağmur yağmak, çiselemek; ince ince kar yağmak” (DS VIII, 2819)

kırçım atmak “sulu kar yağmak” (DS VIII, 2819)

kincil < kin+cil “intikamcı” (DS VIII, 2873)

kurtçul < kurt+çul “kurt boğan, atılğan köpek” (DS VII, 3010)

olumcul < ol-u-m+cul “olacak şey” (DS IX, 3279)

ortancıl < orta+n+cıl “ortancı, ikinci; oyunda ortadaki oyuncu” (DS IX, 3289)

Büyük yanımızda değil, ortancıl oğlan var (DS IX 3289).

ölümcül < öl-ü-m+cül “can çekişen, ağır hasta” (DS IX, 3333)

ökcül < öñ+cül “ilk başlayan, ilk gelen, birinci” (DS IX, 3325)

Ökcül *sen geldin* (DS IX, 3325).

öncül < ön+cül “önce gelen, birinci, başta giden; oyunlarda ele başı, ebe; ilkin, önce” (DS IX, 3336)

sekmencil < sekmen+cil “tek ayak üstünde yürüme, seksek” (DS X, 3572) (*sekmencil*: (aynı) tek ayak üstünde yürüme, seksek (DS X, 3572))

sıçancıl < sıçan+cıl “kerkeniz kuşu” (KBS, 763)

soncul < son+cıl “sonuncu çocuk” (KBS, 798)

tahlacıl < takla+cıl “havada takla atan güvercin” (DS X, 3801)

tarakçıl < tarak+çıl “başında tarak biçiminde tüyleri olan bir tür kuş” (KBS, 860)

tarlacın < tarla+cın “toygar kuşu, tarla kuşu, tarlabakkalı” (KBS, 862)

tavşancıl < tavşan+cıl “çoğu tavşan avlamakla beslenen kartal, akbaba gibi yırtıcı kuşlara verilen ad” (KBS, 871)

yabancıl < yaban+cıl “yabancı, göçmen” (DS XI, 4112) (*yaban*: dışarı, uzak yer, gurbet (DS XI, 4111))

yağmurcun < yağmur+cun “bir kuş türü” (KBS, 1032)

yalçın < yalın +çın “düz, sarp; düz, kaygan” (KBS, 1043)
(*yalın*: çıplak (KBS, 1043))

yaşçıl < yaş+çıl “nemli” (DS XI, 4196)

yatakçıl < yatak+çıl “düşkün, sürekli yatmaya gereksinime duyan; cinsel ilişkiye düşkün” (DS XI, 4199)

yemişçil < yemiş+çıl “yemişle beslenen” (KBS, 1118)

yılancıl < yılan+cıl “en çok yılanla beslenen bir kuş” (KBS, 1138)

yosuncul < yosun+cül “yosunla beslenen veya yosunların içinde yaşayan” (KBS, 1164)

2.3.2.2. Diğer Çağdaş Türk Lehçelerinde +CİL / +CUI Eki

Oğuz grubu lehçelerinden Azerbaycan Türkçesinde ek +cıl/ +cil/ +cul/ +cül şeklindedir ve *işçil* “çalışmayı seven, çalışkan”, *yuxucul* “çok uyuyan, uyumayı çok seven”, *ölümcül* “ölmekte olan, mec. yorgun halsiz” örneklerinde olduğu gibi eklendiği isme “bir şeye düşkünlük, alışkanlık, bağımlılık, benzerlik” işlevleri katan isim ve sıfatlar türetir. (Kartallıoğlu;Yıldırım, 2007:184)

Türkmencede ise ek +çıl/ +çil, +çul / +çül şeklindedir. Tek heceli yuvarlak ünlülü kelimeler dışında düz şekli kullanılır ve *gayğıçıl* “kaygılı”, *gürrüñçil* “sohbete düşkün”, *uukuçıl* “uykucu” kelimelerinde olduğu gibi isimden sıfat yapar. (Kara, 2001: 26)

Karluk grubu lehçelerinden Özbek Türkçesinde ek +çil şeklindedir ve *därdçil* “dertli”, *epçil* “becerikli, kıvrak”, *izçil* “prensipli”, *kämçil* “kıt”, *kirçil* “kirli”, *taqçil* “az bulunur” örneklerinde olduğu gibi +li anlamlı sıfatlar yapar. (Coşkun, 2000: 34)

Yeni Uygur Türkçesinde ise ek +çil şeklinde olup *helkçil* “halkçı”, *inkılâpçil* “inkılâpçı”, *epçil* “kolaylaştırıcı, çabuklaştırıcı, iş bitirici”, *izçil*

“devamlı, istikrarlı”, *ençil* “sağcı”, *rastçil* “gerçekçi” örneklerinde olduğu gibi getirildiği ismin ifade ettiği şeyi seven, ona taraftar anlamları veren isim ve sıfatlar türetir. (Öztürk, 1994: 26)

Kıpçak grubu lehçelerinden Kırgız Türkçesinde bu ek işlek bir kullanım alanına sahiptir. Kırgız Türkçesinde +çıl/ +çil, +çul/+ çül şeklinde daima ç’lidir ve dudak uyumuna da uyar. (Çengel, 2005: 110) Ekin birkaç fonksiyonu bulunmaktadır. Türkçe ve alıntı kelimelere gelerek *kımızçıl* “kımızı seven”, *tuugañıl* “akrabaya düşkün”, *konokçul* “konuk sever” gibi kelemelerde bir şeye düşkünlük ve taraftarlık bildiren vasıf isimleri yapar. *Kaygıçıl* “çabuk kederlenen”, *kıcalatçıl* “utangaç, çekingen”, *esepçil* “hesaplı, cimri” gibi kelimelerde ise insanlara özgü vasıf isimleri yapmaktadır. *Caançıl* “yağışlı, yağmurlu”, *ıraakçıl* “uzak mesafe koşabilen at” örneklerinde olduğu gibi hayvanlara özgü ve tabiatla ilgili sıfatlar yapar ve *akçıl* “akımsı, beazımsı”, *sarıçıl* “sarımsı”, *kökçül* “mavimsi” örneklerinde ise ek benzerlik ve gibilik ifade etmektedir. Bu ek daha çok renk isimlerine getirilmekle beraber genellikle üç renk ismiyle kullanılmaktadır. (Çengel, 2005: 110)

Kazak Türkçesinde ise ek +şıl/ +şil şeklindedir ve *ultşıl* “milliyetçi”, *tuwraşıl* “doğrucu”, *özimşil* “bencil” *külkişil* “gülünç”, *oyşıl* “düşünür”, *türikşil* “Türkçü”, *ängimeşil* “hoş sohbet” örneklerinde olduğu gibi isim, sıfat ve zamirlere gelerek belli bir işe, harekete düşkünlük ve bağlılık anlamı taşıyan isimler meydana getirmesi fonksiyonu yanı sıra karşılatırma ve benzetme anlam ilgisi sağlayan sıfatlar türetir. (Doğan-Koç: 2004: 188)

Tatar Türkçesinde ek +çıl/ çël şeklindedir ve Türkiye Türkçesine göre daha işlektir. *Kır+çıl* “kır renkli”, *ut+çıl* “kızıl tilki”, *balçıkçıl* “balçıklı”, *süşçël* “lifli”, *yardemçël* “yardımcı yardımsever”, *hönerçël* “hünerli”, *vak+çıl* “ufacık”, *onçıl* “bol unlu”, *kunakçıl* “konuk sever” *halıkçıl* “halkçı” örneklerinde olduğu gibi isimlerden fazlalık, bir şeye düşkünlük, bağlılık ifadesi taşıyan yeni isimler yapar. (Öner, 2007:700)

2.4.+CA Eki

2.4.1. Tarihî Türk Lehçelerinde +CA eki¹³

Eşitlik hali eki olarak tarihi Türk lehçelerinde ek; eşitlik, mukayese ve sınırlama bildirmektedir.(Korkmaz, 1959: 276)

“Yaguk el erser ança takı erig yerte irser ança erig yerte bengü taş tokıtdım bititdim.” (OY, 22) “Öyle, şöyle, öylece”

“Türgiş bodunug uda basdımız türgiş kagan süsi bolçuda otça borça kelti.” (OY, 34) “ateş gibi; kasırga gibi”

“Ögüm katun ulayu öglerim ekelerim keliñünüm kuunçuylarım bunça yeme tirigi küñ boltaçı erti...” (OY, 38) “bunca, bu kadar (çok)”

“Kagan eçim kagan olurtukınta tört bulıñdaki bodunug nence itmiş nence yaratmış .” (OY, 46) “nice, ne kadar çok”

“Kanıñ subça yügürti siñüküñ tagça yatdı.” (OY, 30) “ırmaklar gibi; dağlar gibi”

“Uça bardıgız. Tenride tirigdekiçe” (OY, 40) “hayattaki gibi”

“...türük törüsin içginmiş bodunug eçüm apam törüsince yaratmış...” (OY, 26) “töresince”

“Barduk yerde edgüg ol erinç kanıñ ügüzçe yügürti sünüküg tagça yatdı...” (OY, 56) “ırmaklar gibi, dağlar gibi”

“Uygur elteber yüzçe erin ilgerü tezip bardı...” (OY, 62) “yüz kadar”

“Birök ança tenglig bağ boldaçı edining tarıkmışi iyin bululmasar...” (Üİ, 46-47) “o kadar”

¹³ Zeynep Korkmaz, +CA ekinin tarihi ve çağdaş lehçelerdeki fonksiyonlarını; hal eki olarak kullanılması, ekin kalıplaşması ve ekin yapı eki olarak kullanılması şeklinde üç merhalede açıklamaktadır. (Korkmaz, 1959: 276)

“...üç itigsizlerte ne üçün aşnuça sözleş kök kalığı kin sözleşti iki törlüg öçmeklerig tip...” (Üİ, 34) “evvelce, önce”

“Barça akıgsız bilge bilig tıltagında bululur bultukmaz muntag osuglug öçmek.” (Üİ, 44) “Bütün, hep, hepsi, büsbütün, tamamiyle”

“...yana kaltı braman ayıtdukta atı kötrülmüşke inçe tip ...” (Üİ, 37) “böyle, bu şekilde, şöyle”

“Kelmedük üdki alķu biligler iyin kezigçe turup alkındukta tözün yol özin ok turup özin ok tanuklayur...” (Üİ, 59) “kezig: sıra dizi, saf ”

“Neçe aşnu öngi uğur üze bilser...” (Üİ, 52) “ne kadar”

“...kim tarıku tüketmiş nizvanılarnıng piraptısın ikileyü taş ıraťgu üçün tip üdçe kuťrulmuşlar erser tümge erkliglig üçün.” (Üİ, 48) “üd: zaman”

“ançulayu ok emgekte nom bilge bilig ulatı yolta basaķı bilge biligig bo yangça bolur bilgeli” (Üİ, 63) “yang: (Çince) tarz sûret, usûl, metod”

“...yme ol ok ol tip inçip kim ol yangğarığça bilmiş kergek itigsiz erser...”

“yıkınça yarağınça bışrunmak yolta ikileyü öriťsün ...” (Üİ, 48) “yarağ: uygun, münasip; yıķ: fırsat, vesile, vasıta; denk, karşılık”

“ertükde bardukta anga körü yarımça köngül orun nom orun ertükde öçdükte bululur bilmetin öçmek tip” (Üİ, 57)

“ol kalın satığılarka inçe tip tiser sizler kamağ korkmanlar arığ süzük kirtgünç köñülin kuanşı im pular atın atanlar.” (KİP, 11) “böyle”

“...kim kayu tınlığ altmış iki koti sanı gañ ögüz içinteki kum sanınça bodisvtlar atın atayu tapınu udunu katablansar...” (KİP, 12) “sayıca”

“...bu kul bahası bir ağrınça altun bérin takı bir ağrınça kümüş bérin takı bir ağrınça yipek bérin...” (NF, 249) “ağrılığınca”

“andın sonj ékegü ança, yüridiler kim peygāambar ‘as’nunj mübārek adağı hasta boldı.” (NF, 15) “öylece, o şekilde”

“tamuğka kirgen kâfirlarnıñ terisiniñ kalınlığı kırk ékki arşun bolğay, tağı terisi uhud tağınça bolğay.” (NF, 49)

“Mekke Medîne arasınça yerni bir kâfir tutğay.” (NF, 49)

“menim artımça terk keliñ! Tédi tağı Cebre ‘il ‘as bardı.” (NF, 24)

“barça şahāba tonlar tağı kızler örtündiler.” (NF, 23) “barça: hep, bütün”

“eger bir pāra bir kişi başınça taşnı erte kemişseler, aḡşamdın burunraq yerke tüşkey.” (NF, 49)

“haḡ te ‘ālā ḡazratında siñek kanatınça ḡurmeti bolsa erdi, kâfirlarğa bir içim suw bérmegey erdi, tēp aydı.” (NF, 272)

“ey ‘ābid, kança barur-sen? Tēp su ‘āl kıldı...” (NF, 285) “nereye”

“...yā abā leheb, sen munça yıl boldı hēç muḡammeddin yalğan söz eşitmişñ bar-mu?...” (NF, 12)

“neçe kesseler, ança büte turur, munlar tağı kese tururlar.” (NF, 49) “neçe: nice, ne kadar çok, ne kadar, pek çok, birçok, ne zaman”

“tağı kırıqlarında ıbrıqlar bar altundın tağı kümüşdin kökdeki yulduzlar sanınça.” (NF, 46) “san sayı, hesap”

“...yetmiş ‘ayālım bolsa erdi, bir biri sonınça ‘Oşmānka cüftlendürgey erdim tēdi.” (NF, 89) “son, sonra”

“...tağı bu mēveler yaruklıķı ba‘zıları ay yaruklukınça turur...” (NF, 221) “aydınlık, parlaklık”

“...yana anıñ sansız sağışsız raḡmetiniñ yaḡmuri barçağa yitip dağı tükenmes ni‘metiniñ ḡōnı barça yirge yitişip durur...” (GT, 2)

“... kār vān sonunça bir qarı ir kilür idi...” (GT, 135)

“... ol ir aytur bu ma ‘niden anča sözledim kim sağındım.” (GT, 133)

“küneş anča beyükligi birlen bir ayaça bulut körünmes iter.” (GT, 173) “el ayası kadar”

“...müsülmān men eger bolsa sözümdə zerreçe yalğan eger bu ‘aql dünyeden çıkıp kitse yakın bil kim.” (GT, 165) “zerre kadar”

Çağatay Türkçesinde ek, küçültme bildirir: *bilekçe* “kelepçe”, *kaşabaça* “küçük kasaba” (Ar. *kaşaba* “kasaba, büyük köy), *şā ‘ırçe* “şairlik taslayan”.¹⁴

Eski Oğuz Türkçesinde ek, “kadar, gibi”; “-da” bulunma hali eki; “-dan” ayrılma hali eki; “-a uygun olarak”; “küçültme ve andırma”; “ile” edatı; “-cık” eki; “olarak”; “boyunca”; “-acak kadar” anlamlarında kullanılmıştır:

“Bunu dedi vü urdu el kılıca

Eğer atası dutmasa, kılca

Kalaydı, cühudun dökeydi kanın” (TS VII, 56)

“Kime kim verdisse arpaca devlet

Bıraktı hirmenine od u afet” (TS VII, 56)

“kuşca canım esir-i dam oldu

Seyyid iken adım gulam Oldu” (TS VII, 56)

“can ü ten üstüne dıtrersen müdam

Himmetin olmaya bir çöpce tamam” (TS VII, 56)

“gelip ettiler bunca şur u fiten

Gine gittiler kaldı alem esen” (TS VII, 56)

“uçar kuşlar ve geyikler sağışınca ve ne kim canlı cansız vardır, on iki bin anlıcadır çoklukta.” (TS VII, 56)

¹⁴ Janos Eckmann bu ekin Farsça olduğunu belirtir. (Eckmann, 1988: 32)

“deyen ey görmedüğüm hakka tapman

Yolundan tanrının bir kılca sapman” (TS VII, 57)

“bir doğan ya bir serçe olsa bu bağa koymazuz.bu bağ nigârındır. Her pâremizi kulağımızca eyler dedi.” (TS VII, 57)

“gerda kim hâk-i payını nigârın tac-ı ser kıldı

Gözüne çöpçe görünmez bu taht ü bahtı sultanın” (TS VII, 57)

“hükmün katında olmya bir zerre kehçe kûh

Lûtfun yüzünde gemliye bir karta nemce yem” (TS VII, 57)

“ben dahı anınla güleş dutup inayet-i hak ile bastığım takdirce şâyet ki yorulmuş idim diye.” (TS VII, 59)

“şebhun ettüğümüz takdirce Müslüman askeri mukabelemizden firar edecek olursa gece içre kanda arrayu gidelim “ (TS VII, 59)

“Azm paşa Bolu’ya andan ider

İki tekfur iki yanında gider

Geçer iken yolca bunlar bî-günah

Boru’dan söğmüşler ana, yok sipah” (TS VII, 59)

“oğlancıklar fıtıkı içün tomalanı kurudalar, döğeler, eleyeler; balık yelimin ısladup kaynadalar, âdetce karışturup yaku ideler.” (TS VII, 59)

“eğer gelmeye idin bunlar ile muradca elleşemez idik dediler.” (TS VII, 60)

“küçültme ve andırma anlamında”

“...birkaç sağışluca azacuk günlerde yiyüp içüp tena‘um kılsunlar.” (TS VII, 60)

“O dilce ine idi halka fûrkan

O dilce okunaydı ilm ü kur'an" (TS VII, 60)

"Ol tıfl-ı nevreste, şûh-ı revanım

Hublar içre şimdi bir danecedir." (TS VII, 60)

"Bütünce kise-i iskatı vâiz indirdi

Derun-ı sineye hortumu ile fil gibi" (TS VII, 60)

"...bu hal ile yolca yoldaş olup gittiler." (TS VII, 60)

"sultan Murad Han gazi azm-i şikâr ederken rum torlaklarından bir güruh-ı mekruh yolca karşı gelirler." (TS VII, 60)

"bir bartak sığırca küp vaz' idüp ol sudan intifa' ide" (TS VII, 60)

2.4.2. Çağdaş Türk Lehçelerinde +CA Eki

2.4.2.1. Türkiye Türkçesinde +CA Eki

+CA eki eşitlik, benzerlik ve karşılaştırma görevinde isim çekim eki iken kalıplaşma yolu ile sınıf değiştirerek zamanla bir yapım ekine dönüşerek *sıfat, zarf ve adlar* türetmektedir.

+CA eki sıfatlara gelerek "oldukça" anlamında benzerlik ve azlık işlevinde küçültme sıfatları yapmaktadır: *aptalca* (bir davranış), *bolca*, *burukça*, *bönce* (hareket), *büyükçe* (bir kap), *canlıca*, *çokça*, *efendice* (oturmak), *epeyce*, *genişçe* (bir yol), *hoşça* (vakit geçirmek), *irice*, *kısaca*, *pahalıca*, *tatlıca*, *ufakça*, *uzunca*, *yaramazca*, *yenice*, *yumruca* v.b.

Aynı zamanda bu ekin halk ağızlarından geçmiş bir şekli olan +na (<ET gına < +kıny) küçültme eki ile küçültülmüş bir şekli de bulunmaktadır: *ayrıcana* (bir iş), *eskicene*, *fazlacana*, *güzalcene* (bir kız), *tatlıcana* (bir bitki).

Ayrıca +CA eki -Asl sıfat-fiilleri üzerine de gelerek, pekiştirici sıfat niteliğinde, aşağılayıcı işlev taşıyan kargışlar yapmaktadır: *canı çıkasica*, *geberesice*, *kör olasica*, *ölesice*, *onmayasica*, *yere batasica gibi*.

+CA eki sıfatlara ve sıfat olarak kullanılan sözlere “olarak” anlamı katan pekiştirme işlevinde tarz zarfları yapmaktadır: *açıkça* (söyledi), *ayrıca*, *böylece*, *doğruca*, *dostça*, *gizlice*, *güzelce*, *hayasızca*, *iyice*, *kısaca*, *önce*, *rahatça*, *sadece*, *sessizce*, *toplucu*, *usulca*, *yalnızca*, *yavaşça* v.b.

+CA eki, Türkçeleştirme çalışmaları esnasında Arapça ve Farsçadan geçme bazı kelimelere zarf niteliğinde Türkçe karşılıklar verilmesinde de kullanılmıştır:

1. Arapçadan geçme “-en” zarflarında kullanılmıştır: *aklen* “akılca”, *ferden* “fertçe, kişice, bireyce”, *hukuken* “hukukça”, *irken* “ırkça”, *müçtemian* “toplucu”, *sarahaten* “açıkça”, *şeklen* “şekilce” v.b.
2. Arapça î nispet eklerinde kullanılmıştır: *Arabî* “Arapça”, *Farisî* “farsça”, *an'anevî* “gelenekçe”, *bedenî* “bedence”, *indî* “kendince, kendine göre”, *keyfî* “keyifçe, keyfine göre v.b.”
3. Farsçadan geçme “-âne” zarflarında kullanılmıştır: *cahilâne* “cahilce, bilgisizce”, *dostâne* “dostça”, *merdâne* “mertçe, erkekçe”, *mecnunâne* “delice”, *rezilâne* “rezilce”, *safiyâne* “safça” v.b.”

Ayrıca +CA eki, +IAr çokluk eki almış zaman ve sayı gösteren isimlere gelerek, zaman ve sayıda çoklu, pekiştirilmiş zarflar türetmektedir: *aylarca*, *günlerce*, *haftalarca*, *yıllarca*, *onlarca*, *yüzlerce*, *binlerce*, *on binlerce* v.b.

+CA eki, +Cık / +CUk küçültme eki ile genişletilerek anlamca daha da pekiştirilmiş küçültme zarfları yapmaktadır: *güzelcecik*, *hafifcecik*, *hemencecik*, *kolaycacık*, *sessizcecik*, *usulcacık*, *yavaşcacık* v.b.

Küçültme sıfatlarında olduğu gibi +CA eki ile kurulmuş zarflar da bazen Eski Türkçeden gelme +nA (< gına, kinya) eki ile genişletilerek pekiştirilmiş zarflar yapmaktadır: *açıkçana*, *aptalcana*, *ayrıcana*, *böylecene*, *çabukçana*, *delicene*, *doğrucana*, *gizlicene*, *iyicene*, *öylecene*, *sessizcene*, *usulcana*, *yavaşçana* gibi.

Renk adlarından +CA küçültme eki ile kurulmuş olan sıfatlar, adlarla birleşerek sıfat tamlaması kalıbında birleşik adlar oluşturur ve bunların çoğu yer adlarıdır: *Akçaağaç, Ağcaköy, Ağcakuyu, Akçadağ, Akçakavak, Akçadağ, Alacahöyük, Bozcaada, Çukurca alan, Delicesu, Gökçeğöl, Güzelcehisar, Karacakız, Kızılcahamam, Kircasalih, Sarıcaarı*. Bunların içinde sıfat tamlaması biçiminde belirli bir kişiye izafe edilmiş yer adları da vardır: *Karacaahmet-Sultan* (Afyon), *Karacaahmetli* (Yozgat), *Gökçeahmet* (Akhisar), *Karacaali* (Biga-Gemlik), *Karacahalil* (Tekirdağ) vb. Bunlara benzetilerek doğrudan doğruya adlardan oluşturulmuş bazı yer adları da görülmektedir: *Çamlıcaağıl* (Kütahya), *Çalıcaalan* (Bolu), *İsçehisar* (Afyon) v.b.

Nitelik sıfatlarından renk adlarından veya adlardan +CA eki ile yapılan küçültme sıfatları, ekteki işlev zayıflamasından sonra, kendisinde o sıfatın gösterdiği niteliği taşıyan türlü cins adları türetmiştir: *akarca* “kemik veremi”, *akça* “para” (< ET agı “varlık, hazine”: agı barım), *alaca* “birkaç renk iplikten yapılmış dokuma”, *ballica* “bir bitki”, *boğmaca, böğrölce* (< böğürlüce), *delice* “zehirli bir bitki”, *gökçe* “güvercin”, *ıllica, kaplıca, karaca* “küçük boynuzlu geyik”, *kıllıca* “bir çeşit tahıl bitkisi”, *kokarca* “koku çıkaran bir tür hayvan”, *ovmaca* “karın ağrısı”, *yağlıca* “bir bitki”, *yakarca* “tatarcık denilen minik bir sinek” v.b.

Sıfatlardan türetilen adlardan çoğu yer adlarıdır: *Ballica* (Manisa, Balıkesir, Burhaniye), *Çamlıca, Çatalca, Çukurca, Derince, Doğanca, Çöllüce* (İzmir-Tire), *Güllüce* (Niğde), *İkizce, Kanlıca, Karlıca, Kozluca, Köklüce* (Giresun), *Kumluca, Küplüce, Sütlüce, Yenice* v.b.

Yer adları içinde +CA küçültme ekinde sonra +II / +IU sıfat yapma eki getirilerek türetilmiş olanlar da bulunmaktadır: *Esenceli* (İstanbul-Beykoz), *Fakırcalı* (Antalya), *Göğçeli* (Gaziantep-Kilis), *Gökçeli* (Maraş-Andırın), *Kabarcalı* (Konya-Kadıköy) gibi.

+CA ekinin en yaygın işlevi; millet, kavim ve halk adlarından dil ve lehçe bildiren adlar türetmesidir. Ekin bu işlevi, “gibilik, benzerlik” gösteren

çekim işlevinin bir türetme eki işlevine dönüşmesinden oluşmuştur: *Arapça, Almanca, Bulgarca, Çince, Çuvaşça, Köktürkçe, Uygurca, Kırgızca, Tuvaca, Türkmençe, Yunanca* gibi. (Korkmaz, 2003: 36-39)

acıca < acı+ca “maden suyu kaynağı; ilkbaharda su kenarlarında kendiliğinden yetişen ve yenilen baharlı bir ot” (DS I, 45)

ağaca < ağa+ca “köpek; bir kuş adı” (DS I, 79)

ağacalık “bir iş yapana ücretinden başka verilen şey, para; çobanların, hizmetkârların pazarlıklı hizmet sürelerini doldurduktan sonra bedava olarak çalıştıkları birkaç haftalık zaman; gelinin erkek kardeşine oğlan evi tarafından yapılan elbise” (DS I, 79)

ağaca mavi “çok açık mavi, gök mavisi” (DS I, 79)

ağca < ak+ça “bembeyaz, çok beyaz; beyazımsı, beyaza yakın; siyahlı beyazlı, alaca; pamuk ipliğinden dokunmuş çul” (DS I, 86)

ağca ağaç “beyaz gövdeli, parlak ve dayanıklı kerestesi olan bir ağaç” (DS I, 86)

ağcababa “yuvasını kayaların derin kovuklarına yapan bir kuş” (DS I, 86)

ağcabek “börülce” (DS I, 86)

ağca bey “bir beye akrabalığı olan; teni beyaz adam; kansız, renksiz adam” (DS I, 86)

ağcaca “baharda tarlalarda biten ve yemeği yapılan bir ot” (DS I, 86)

ağca ferik “bir bar çeşidi” (DS I, 86)

ağcağız “yaprakları beyaz benekli bir diken” (DS I, 86)

ağcakanat “tatarcık” (DS I, 86)

akarca < ak-ar+ca “kemik veremi; bulaşıcı beyin hastalığı (hayvanlarda); daima akan çıban, sıracı, fistül; deri veremi, cüzam; bel

soğukluğu; köstebek denilen bir hastalık; akıntılı ve öldürücü bir hayvan hastalığı; kaplıca; bir çeşit kuş” (DS I, 139)

akarcalı “başkasının malına zarar veren kimse; bünyece zayıf, hastalıklı kimse” (DS I, 139)

akça < ak+ça “beyaz ve boz renkli öküz; kadınların süs eşyasında kullandıkları madenî, parlak ve ortası delik yassı pul.” (DS I, 145)

akca armut “erken olgunlaşan, şeker armudu da denilen sulu ve tatlı bir çeşit armut” (DS I, 144)

akca badas yapmak “ihtiyaç halinde öğütölmek üzere dövenin altından buğday alıp savurmak”

Un yoktu, akca badas yaptık öğüttük (DSI, 144).

akca hacı “leylek; beyaz kartal” (DS I, 144)

akcakatık “Kışa saklanmak üzere kurutulan yağlı, süzülmüş yoğurt” (DS I, 144)

akca kavak “bir çeşit kavak” (DS I, 144)

akcalı “beyaz tenli insan” (DS I, 144)

akça ağaç “dağlarda yetişen ve keçiler tarafından yenilen beyaz gövdeli bir ağaç “ (DS I, 145)

akçabağ “ağaçlara sarılan küçük yapraklı bir çeşit sarmaşık” (DS I, 145)

akçabardak “kar çiçeği, kardelen, çiğdem; bir çeşit saplı, beyaz kabak” (DS I, 145)

akçabaş “çivi, ağaç çivi” (DS I, 145)

akçaböceği “tesbih böceği” (DS I, 145)

akçabudak “kerestesi sert ve sağlam bir ağaç, karaağaç” (DS I, 145)

akça buğday “beyaz, kılçıksız bir çeşit buğday” (DS I, 145)

akça elma “bir çeşit elma” (DS I, 145)

akçagurun “büyükçe eşek” (DS I, 145)

akça kanat “güneyden esen ve çok defa kar getiren yel” (DS I, 145)

akca kavak “gövdesi ve yaprakları kavağa benzeyen bir çeşit ağaç, beyaz kavak” (DS I, 146)

akça kerkez “kartal cinsinden başı beyaz kanatlarının uçları siyah bir çeşit kuş” (DS I, 146)

akça kesme “dağlarda yetişen ve keçiler tarafından yenilen çalı” (DS I, 146)

akçakoca “saçı, sakalı beyazlamış ihtiyar” (DS I, 146)

akçalaşmak “pazarlık etmek” (DS I, 146)

akçalık “okul çocuklarının taktıkları beyaz yaka: akçalığım evde kalmış” (DS I, 146)

akça mercimek “iri taneli bir çeşit mercimek” (DS I, 146)

akçamuk “tamamen açılmış pamuk kozası; saç kırana benzeyen bir çeşit saç hastalığı” (DS I, 146)

akça pakça “beyaz, temiz, güzel”

Akça pakça bir çocuk (DS I, 146).

akça rüzgar “kuzey batıdan esen yel” (DS I, 146)

akçatutuk “sığırlardaki idrar tutukluğu hastalığı” (DS I, 146)

akçavak “su kenarlarında yetişen beyaz yapraklı bir ağaç; beyaz renkli, çevik hareketli bir çeşit ırmak balığı” (DS I, 146)

akçayazlık “martta ekilen yazlık buğday” (DS I, 146)

akça yel “kuzeyden esen yel; güney doğudan esen yel” (DS I, 146)

akmaca < ak-ma+ca “leşle geçinen beyaz ve yırtıcı bir kuş, atmaca” (DS I, 157)

alaca < ala+ca “üzüme düşen ben; ben düşmüş üzüm, erken olgunlaşan bir çeşit üzüm; meyvalara düşen ben; bir ağaçta ilk olgunlaşan yemiş: bu incirin alacasını ben yedim; kıldan dokunmuş sergi, bir çeşit kilim; heybe; kenarları işlemeli büyük baş örtüsü; kadın donu; at ve eşeklerin ağzında olan bir çeşit hastalık; sıracı hastalığı; bir çeşit hastalık; çiçek bozuğu, çopur yüz; tahta parmaklıklı ağıl, bostan, bahçe kapısı; hapishane” (DS I, 175)

Alaca aş “bir çeşit yemek, türlü; aşure; pirinç ve bulgurdan yapılan bir çeşit yemek, pilav” (DS I, 176)

Alaca avı “bir çeşit kara avı” (DS I, 176)

Alaca bakla “beyaz börülce” (DS I, 176)

Alaca bandak “yarım yamalak, tek tük, seyrek”

Soğanı alaca bandak ekmişler (DS I, 176).

alaca basma “çok renkli bir çeşit basma” (DS I, 176)

alaca belece “siyahla beyaz karışık yer” (DS I, 176)

alaca belece görmek “az görmek, bulanık görmek”

Gözüm ince yazışarı alaca belece görüyor (DS I, 176).

alaca bez “yerli, pamuklu dokuma” (DS I, 176)

alacacı “el tezgâhında alaca denilen bir çeşit pamuklu dokuyan bir usta” (DS I, 176)

alacacı çorba “bütün mercimek ve pirinçe pişirilen bir çeşit çorba” (DS I, 176)

alaca düşmek “üzümlere ben düşmek, üzüm ermeye başlamak: bağa alaca düşmeye başladı; meyvaların olgunlaşmaya başlaması, benlenmesi; karların erimeye başlaması ile yer yer toprağın görülmesi ” (DS I, 176)

alaca garga “saksağan” (DS I, 176)

alaca güneş “güneşin ağaç yaprakları arasından süzülmesi ile yarı aydınlanan yer”

Alaca güneşte kuruyan meyvenin rengi açık olur (DS I, 177).

alaca kar “karın yer yer eriyerek toprağın görülmeye başladığı zaman” (DS I, 177)

alaca karga “karakuş; çok renkli bir çeşit karga” (DS I, 177)

alacalanmak “eriyen karlar arasından yer yer toprağın görülmesi”

Tarlalar alacalandı (DS I, 177).

alacalı “çok renkli karışık renkli: ala kim eskimiş; siyahla beyaz karışık renk, siyahlı beyazlı; cümbüşlü” (DS I, 177)

Alacalı beleceli “çok renkli, karışık renkli; ikiyüzlü, dönek adam” (DS I, 177)

Alacalık “ilkbaharda karların eriyerek, tarlaların biraz kar, biraz toprak görünen yerleri; ekilmiş tarlada tohumun yeşermediği yerler; değişik renklilik; döneklik, ikiyüzlülük; bozgun, kargaşalık; alaca denilen pamuklu dokuma ipliği, direzi” (DS I, 177)

alacama “loğusalara musallat olan alkarısının çocuklarda beliren şekli” (DS I, 177)

alaca ot “susuz yerlerde yetişen geniş yapraklı, dikenli bir çeşit ot” (DS I, 178)

alaca şôra “bulgur veya dövülmüş buğday ile mercimekten yapılan bir çeşit çorba” (DS I, 178)

alaca tane “bulgurla mercimekten yapılan plava benzer bir çeşit yemek” (DS I, 178)

alacatav “çok kuru toprak, hölü (nemi) kaçmış toprak”

Bizim tarlanın alacatavı kaçmış (DS I, 178).

alaca üzüm “erken olgunlaşan bir çeşit üzüm” (DS I, 178)

alaça “ucuz ve kötü bir çeşit basma; yarı olmuş üzüm; yazın bol yağmurlardan sonra ekinleri ve ağaç yapraklarını sarartan yakıcı güneşli durgun hava” (DS I, 179)

Apağca < ap+ak+ça “beyaz, ışıklı” (DS I, 282)

apalaca < apala+ca “alacalı bulacalı” (DS I, 282) (*apala*: ekmek ufağı; çocuklara dağıtılmak üzere bayramlarda yapılan yağlı ekmek (DS I, 282))

araca < ara+ca “hamal”

Yükümü aracaya verdim (DS I, 292).

aramaca < ara-ma+ca “bilmece” (DS I, 297)

ardca < ard+ca “düğünden sonra gelin ve güveyin ana babalarının birbirlerini verdikleri ziyafet” (DS I, 304)

atmaca < at-ma+ca “koyunlarda bir çeşit bulaşıcı hastalık” (DS I, 372)

ayakça < ayak+ça “dokuma tezgâhı pedalı; merdiven, merdiven basamağı” (DS I, 400)

ayakca işlemek “tırpanla bir çeşit ekin biçmek” (DS I, 400)

bakırca < bakır+ca “bakraç, kova, helke” (DS II, 493)

bakırcak “yemek pişirmeye ve su ısıtmaya tek kulplu bakır kap” (DS II, 494)

basmaca < bas-ma+ca “kapı mandalı; kaysı kurusu; ezilip, sıkışmış şey: basmaca ekmek içini çekmez; iskambil kâğıdı ile oynanan bir oyun” (DS II, 544)

belçe < bel+çe “kürek” (DS II, 607)

bilekçe < bilek+çe “bileklik; bilek kadar” (DS II, 691)

bilekçek < bilek+çek “kelepçe” (DS II, 691)

boğmaca < boğ-ma+ca “kol böreği” (DS II, 729)

bozca < boz+ca “bir çeşit ot; hayvanların memelerinde olan bir hastalık” (DS II, 750)

bükmece < bük-me+ce “belden aşağıda olan felç hastalığı; kaysı, erik gibi meyvelerin içine badem, fıstık konularak ve bükülerek yapılan meyve kurusu” (DS II, 818)

büzmece < büz-me+ce “yeni doğmuş çocukların topuklarında çıkan bir çeşit yara; sinirin çekilip büzülmesi” (DS II, 834)

çamırca < çamur+ca “balıkçıl” (DS III, 1065)

çekmece < çek-me+ce “dokumacılıkta kullanılan ve ip çekmeye yarayan bir aygıt; tek gözlü küçük masa: çekmecedeki kalem var; üç gaz tenekesi su alabilen küp” (DS III, 1115)

çekmeceli “dolambaçlı, çok anlamlı” (DS III, 1115)

çekmece pınar “kuyu”

Bizim bahçedeki çekmece pınarın suyu acılaştı (DS III, 1115).

delice < deli+ce “şahin, atmaca; çaylak; yabanî, aşılammamış zeytin ağacı sürgünü, yabanî ağaç; aşılammamış yabanî aşma, Amerikan

asmaşı, üzüm vermeyen asma; ekin zamanı; kağnılarda ot ve samanın dökülmemesi için kağnının yan tarafına konulan birbirine çatılmış iki uzun sıruk ” (DS IV, 1411)

delicebal “deli bal, arıların zehirli çiçeklerden topladıkları bal” (DS IV, 1411)

delicemantar “zehirli bir çeşit mantar” (DS IV, 1411)

demece < de-me+ce “atasözü” (DS IV, 1416)

dikmece < dik-me+ce “iki kulplu süt tavaşı” (DS IV, 1489)

dilce < dil+ce “lisan”

Dilce bilen varsa şu gelen gâvurlarla konuşsun (DS IV, 1492).

dillice < dilli+ce “küçük parmak” (DS IV, 1496)

dişice < diş+ce “tırnağın kenarındaki etler; düğme deliği, ilik; otundan faydalanmak için ekilen darı, akdarı gibi bitkiler; kağnıda maziya geçirilen ve tekerleklerin çıkmamasını sağlayan, kımıldamayan ağaç kazık” (DS IV, 1523)

dolça < dol+ça “su bardağı, maşrapa; kepçe” (DS IV, 1546)

dökmece < dök-me+ce “bir tepsiye bir kat yufka kırıntısı, bir kat dövülmüş ceviz olmak üzere kat kat döşenen ve üzerine eritilmiş yağla pekmez şerbeti dökülerek yapılan bir çeşit tatlı” (DS IV, 1573)

dönerce < dön-er+ce “tek demirli basit pulluk” (DS IV, 1584)

dönerceli “sözünde durmayan” (DS IV, 1584)

dönmece < dön-me+ce “ağaçtan yapılmış pulluk; pişmanlık” (DS IV, 1586)

düllüce < düllü+ce “oyuncak düdük ve kavala verilen ad” (DS IV, 1628) (*düllü*: değnek (DS IV, 1628))

dürmece < dür-me+ce “üzüm yapraklarını yiyen beyaz kurt” (DS IV, 1634)

dürtmece < dürt-me+ce “çekirdeği çıkarılmış kaysı kurusu” (DS IV, 1635)

düyçe < tüy+çe “ip eğirme aygıtında mekiğe sarılmış olan iplik yığını” (DS IV, 1642)

düyünçe < düyüm+çe “içine çorap, çorap yaması konulan kare şeklindeki küçük bohça” (DS IV, 1643) (*düyüm*: düğüm (DS IV, 1642))

ecece < ece+ce “küçük çocukları eğlendirmek için söylenen söz” (DS V, 1659) (*ece*: seslenme ünlemi (DS V, 1659))

egmece < eg-me+ce “dağın aşağıya doğru sarkmış kısmı” (DS V, 1673)

egrice < egri+ca “kağnı arabalarının tekerlekleri arasında mazi üzerine koyulan yay şeklinde ağaç” (DS V, 1674)

eğece < eğe+ce “buğdaygiller familyasından bir çeşit kılçıklı bitki” (DS V, 1675)

eğrice < eğri+ce “hayvanlara dadanan eğri belli, boz renkli bir çeşit sinek, sığır sineği, büğelek; su sineği; Hıdrellez günü; Nevruz; mazının tekerleğe yakın yerde içinden geçtiği yarım daire şeklindeki ağaç; bir çeşit koyun hastalığı; butların topak etlerinden yapılan pastırma parçası; baldır siniri” (DS V, 1683)

eğrilce < eğri+l+ce “hayvanlara dadanan eğri belli, boz renkli bir çeşit sinek, sığır sineği, büğelek; sarı renkli bir çeşit kuş; kurduğunda insanları kaşındırarak rahatsız eden, saçak köklü bir çeşit ot; erik çağlalalarının yağmur etkisiyle bozulması; hayvan yavrularının kusursuz doğması inancı ile kadınların 16 şubat günü duvara çaktıkları çivi” (DS V, 1684-85)

ekece < eke+ce “kabadayı, efe halli; kendini sevdirecek şekilde gevezelik yapan; orta yaşlı” (DS V, 1692)

ekşice < ekşi+ce “ilkbaharda kurak yerlerde biten ekşi bir ot” (DS V, 1698)

ekşilice < ekşi+li+ce “sarı renkli, huni biçiminde soğan köklü bir bitki” (DS V, 1699)

etekce < etek+çe “üç etekli elbise” (DS V, 1797)

etekcek “eteklik; elbise içine giyilen kolsuz ya da askılı gömlek, kombinezon; elbise; kadınların önlerine bağladıkları önlük” (DS V, 1796)

eymece < eğ-me+ce “ucuna hamur ya da balık takılıp balık avlamak için kullanılan demirden yapılmış, yarım daire şeklinde bir çeşit olta; yaş ağacı eğerek yapılan yay” (DS V, 1824)

gebece < gebe+ce “başak vermeye başlayan ekin” (DS VI, 1955)

Ekin gebecedeyken yağmur yağsa çok faydalı olur (DS VI, 1955).

gelinece < gelin+ce “Kendinden büyük ve evli bir kadın için *hanım abla* anlamında kullanılır.” (DS VI, 1979)

germece < ger-me+ce “kapının ardına kadar açık olması hali” (DS VI, 2004)

gökçe < gök+çe “ağaçlarda görülen ve asalak olarak yaşayan bir bitki, ökseotu; hamsiye benzer bir çeşit tatlı su balığı, bir çeşit armut; gri renkli öküz; taşlık alanda yetişen yaprakları küçük ve dikenli bir çeşit ağaç; melek; Azrail; kuş gözü gibi ve üzüm şeklinde çamlarda biten bir çeşit hayvan yemi” (DS VI, 2135-36)

Osmanlara bugün gökçe toplamaya gideceğim “kuş gözü gibi ve üzüm şeklinde çamlarda biten bir çeşit hayvan yemi” (DS VI, 2136).

gökçe ağaç “gürgen ağacı; kayın ağacı” (DS VI, 2136)

gökçek “güzel (insan için); yiğit, cesur: ne gökçek adam; taze körpe” (DS VI, 2136)

gökçe karga “mavi renkli karga” (DS VI, 2136)

gökçeli “yaban güvercini” (DS VI, 2136)

gömmece < göm-me+ce “kazık ile açılan çukura tohum gömme”
Bamyayı gömmece ettim (DS VI, 2150).

günce < gün+ce “gazete” (DS VI, 2225)

kakmaca < kak-ma+ca “çürüyerek parçalanmış ağaç kökü” (DS VIII, 2605)

kapanca < kapan+ca “kapaklı sepet; özellikle tütün fidelerini soğuktan korımak amacıyla kamış ve ottan yapılmış örtü; baskı: beni kapancaya koydu parasını aldı; soba borusu ya da bacalarda dumanın çıkmasını ayarlayan kapak; tuzak, kapan” (DS VIII, 2630)

kapancalamak “el altında bulundurmak, tutmak” (DS VIII, 2630)

kaplıca < kaplı+ca “bulgurluk bir çeşit buğday” (DS VIII, 2634)

karaca < kara+ca “soğan tohumu; koldaki kas kitlesi, pazı; kol; devenin dizinin iç tarafı; bir çeşit buğday hastalığı; mürekkep; karamuk otu; boşuna, nedensiz; eti yenen bir çeşit kuş; jandarma; çelik çomak oyununda çarpılan çelik, sınır dışına çıktığı zaman, çocukların bağırarak “hey” anlamında ünlem” (DS VIII, 2639)

Biz karaca bu hale gelmedik ya “boşuna, nedensiz” (DS VIII, 2639).

karacacık “pazı yapraklarının kurusu” (DS VIII, 2639)

karacak “ağacın kurumaya başlayamış dalları: karacaklarını ayıkla” (DS VIII, 2639)

karaca koğuk “sakızotu” (DS VIII, 2639)

karacaot “kökü hayvanların vücutlarındaki ağrı ve sızıyı gidermekte kullanılan bir ot” (DS VIII, 2639)

karacasu “dere kıyılarında çıkan soğuk su” (DS VIII, 2639)

karacayaz “ilkbahar” (DS VIII, 2639)

kelce < kel+ce “küçük, minik, büyümemiş şey” (DS VIII, 2725)

kesmece < kes-me+ce “pestil” (DS VIII, 2767)

kırca < kır+ca “dolu; kırağı; hamura ıspanak karıştırılarak yapılan bir çeşit ekmek” (DS VIII, 2817)

kırca hava “bulutlu, açılıp açılmayacağı belirsiz hava” (DS VIII, 2817)

kızılca < kızıl+ca “göğsün koltuk altına gelen kısmı: domuza attığım kurşun tam kızılcasına gelmiş; buzağı: kızılcalar büyürse burdurmak için danacıya gönderirler; kırmızıya çalan bir çeşit buğday; yaprakları geniş ve tohumları şeker pancarına benzeyen bir ot: yumurtalı kızılca kavurması hoş olur; pazı bitkisi” (DS VIII, 2864)

kızılcakurt “atlarda görülen ateşli ve öldürücü bir hastalık” (DS VIII, 2864)

kimece < kime+ce “Çocuklar arasında *kim istiyor, kime vereyim* anlamında kullanılır.” (DS VIII, 2872)

koymaça < koy-ma+ca “çardak; sulu un yemeği, un çorbası” (DS VIII, 2942)

kökçe < kök+çe “ağaçların üstünde sürekli yeşil duran asalak bir bitki” (DS VIII, 2951)

kökçe giren “kışın lodos yeli ile ince ince yağan yağmur” (DS VIII, 2951)

kökçek “güzel (insan için); yararlı, kazançlı; kendini beğenen, büyüklük taslayan” (DS VIII, 2951)

oymaca < oy-ma+ca “duvarda eşya koymaya yarayan kapaksız dolap, raf” (DS IX, 3301)

öksüzce < öksüz+ce “çiğdem; kesilmiş ineğin kürek eti; değirmen oluğunun içine kaçan şeyleri çıkarmak için bırakılan delik ve kapağı; el ve ayak parmaklarının kenarlarında çıkan küçük et parçaları, şeytan tırnağı” (DS IX, 3326)

ölüce < höllü+ce “çocuğun ıslattığı bebe toprağı” (DS IX, 3333)

sekçe < seki+çe “alçak ayaklı, arkalıksız iskemle; kabaet, kalça” (DS X, 3567) (*seki*: toprak üstündeki yükseklik, doğal set; ormanlık, kayalık ya da dağ başındaki düzlük; tarla ve bahçelerdeki basamak biçimindeki düzlükler; yer, arsa, tarla; meyilli, su tutmayan yer; evlerin önüne yazın oturmak için taş ve çamurdan yapılan yarım metre yükseliğinde set; avluda yazın oturulan, mutfak, olarak da kullanılan tek oda; balkon, çıkma; ahır damı, koridor, sofa; merdiven, merdiven basamağı; eşik, ayakkabı çıkarılan yer; sedir, kerevet; tahta, karyola, divan; ahır ya da ağıllarda çobanın yatması için yapılan yüksekçe yer; alçak ayaklı, arkalıksız iskemle; tahta sıra; bir şey koymak için ocak üstüne ya da duvarlara yapılan çıkıntı; kaldırım (DS X, 3568-3570))

Lambayı sekiye koy “bir şey koymak için ocak üstüne ya da duvarlara yapılan çıkıntı” (DSX, 3570)

sepmece < sep-me+ce “içine pirinç katılarak pişirilen ıspanak v.b. otlardan yapılan bir yemek; küçük sivilce” (DS X, 3585)

sıkmaca < sık-ma+ca “bir çeşit çocuk hastalığı” (DS X, 3607)

silece < sile+ce “gübre taşmaya yarayan hasır kap” (DS X, 3633) (*sile*: berberlerin baş yıkamakta kullandıkları altı musluklu, zincirle tavana asılan su kabı (DS X, 3647))

sinmece < sin-me+ce “saklambaç oyunu” (DS X, 3643)

soymaça < soy-ma+ça “dilimlenip kurutulmuş, hoşafılık elma, armut” (DS X, 3670)

sürmece < sür-me+ce “Mayıs, Haziran aylarında üzüm teveklerinin arasındaki otları belleme işlemi” (DS X, 3721)

sütce < süt+ce “şiş karınlı, kansız” (DS X, 3726)

sütlüce < sütlü+ce “bir çeşit mantar” (DS X, 3727)

taşlıca < taşlı+ca “tavuk midesi, taşlık” (DS X, 3841)

telçe < tel+çe “ip sarmaya yarayan bir aygıt; bir çeşit ot” (DS X, 3868)

tellice < telli+ce “küçük taneli mantar; saka kuşu; tek kadının oynadığı bir halk oyunu” (DS X, 3872)

topça < top+ça “süt ve yoğurt konulan toprak kap” (DS X, 3963)

topluca < toplu+ca “yemeği yapılan bir çeşit ot” (DS X, 3964)

tuzluca < tuzlu+ca “kavrulmuş tuzlu nohut” (DS X, 4003)

tülüce < tüy+lü+ce “yün yatak örtüsü, tüylü, saçaklı kilim” (DS X, 4009)

yağlıca < yağlı+ca “püren de denilen yeşil süpürge otu; ilkbaharda kendiliğinden yetişen ve yemeği yapılan bir bitki; ilkbaharda yetişen sapı çiğ olarak yetişen bir ot; odun tutuşturmak için yakılan ince, kuru, dikenli ot” (DS XI, 4122)

Yağlıcak “kağının arkasındaki iki çıkıntı üstüne konulan ağaç; kırdan yetişen geniş yapraklı köşeli gövdeli çiğ yenilen bir bitki” (DS XI, 4122)

yağmurca < yağmur+ca “bir çeşit geyik, dağ keçisi” (DS XI, 4124)

yakmaca < yak-ma+ca “şarbon hastalığı, karaçıban” (DS XI, 4130)

yanarca < yan-ar+ca “1. Kibrit; 2. Yörüklerin alacaklı korkusu; 3. Gözbebeği” (DS XI, 4160)

yarımca < yarım+ca “yarım baş ağrısı; koyunların kuyruğunda görülen bir tür yara; puf böreği; peynirli, kıymalı sac böreği; üç perdeli küçük flüt; saatçilikte saatin ileri geri alınmasına yarayan pandül dolabı” (DS XI, 4184)

yarmaca < yar-ma+ca “yarılıp içi gösterilerek satılan kesmece, kavun, karpuz; iri yarı, heybetli, kaba saba adam; yarılıp da kurutulan incir; kara nohutun dövülmüşü” (DS XI, 4188)

yedekçe < yedekçe “kağnılarda boyunduruğu oka bağlayan ağaç çivi” (DS XI, 4220)

yegiçe < yegi+çe “yeni yetişen üzüm bağı” (DS XI, 4223)
(yegi: 1. Düğün sırasında erkek evinden kız evine götürülen yiyecek; 2. Yıllık yiyecek (DS XI, 4223))

yelece < yele+ce “topraktan yapılmış su testisi” (DS XI, 4232)

yenice / yenice < yeni+ce “yeni yetişen bağ; perşembe” (DS XI, 4245)

yenicek “hafif” (DS XI, 4245)

yenirce < yinir+ce “frengi; sirpençe; cüzam” (DS XI, 4246)
(*yinir*: (aynı) frengi; sirpençe; cüzam (DS XI, 4246))

2.4.2.2. Diğer Çağdaş Türk Lehçelerinde +CA Eki

Gagavuz Türkçesinde +CA eşitlik eki kalıplaşarak millet isimlerinden dil ve lehçe isimleri yapmaktadır: *Rominca*, *Gagauzça*, *Türkçe*. (Özkan, 2007: 102)

Azerbaycan Türkçesinde ise ek, bir isim çekim eki iken zamanla yapım ekine dönüşmüştür. Yapım eki olarak sıfat, zarf ve isimler türetir. Azerbaycan Türkçesinde yapım eki olarak küçültme, karşılaştırma fonksiyonlarında işlek olarak kullanılmaktadır: *yavaşça*, *buğaca* “küçük boğa”, *çoxca* “oldukça çok, fazla, bolca”, *böyükcä* “çok büyük, biraz büyük”, *xoşça* “hoş şekilde, güzelce”, *iricä* “irice, çok iri”, *açıgca* “açıkça”, *beläcä* “böylece”, *asanca* “kolayca, asan kolay”, *gözälcä* “güzelce, güzel bir şekilde”, *Azäricä*. (Kartallıoğlu-Yıldırım: 2007: 183)

Türkmen Türkçesinde +ça / +çe şeklindedir ve dil, lehçe isimleri türetir: *Arapça*, *Türkmençe* (Kara, 2007: 249)

Özbek Türkçesinde +çä şeklinde olan ek, benzerlik ve küçültme ifade eder: *qızılçä* “kızılca”, *kökçä* “mavimsi”, *äläçä* “alaca”, *yängiçä* “yenice”, *qızçä* “kızcağız”, *eşikçä* “kapıcık”. Dil ve lehçe isimleri de yapmaktadır: *Lätinçä*, *Türkçä*, *Özbekçä*. (Öztürk, 2007: 299)

Yeni Uygur Türkçesinde +çä şeklinde kullanılan ek, en çok kullanılan eklerden biridir. Millet isimlerine gelerek o milletin dil isimlerini yapmakla beraber sayılara gelerek miktar da belirtir: *Uygurçä*, *Türkçä*, *Qazaqçä*, *toqquzçä* “dokuz kadar”, *bäşçä* “beş kadar”, *kaltäkçä* “küçük sopa”, *boyuçä* “boyu kadar”, *Orusçä* “Rusça”, *oşukçä* “artık, fazla” (Ersoy, 2007: 368)

Kırgız Türkçesinde +çA/ +çO şeklinde olan ek, kavim, millet, halk isimlerine gelerek dil ve lehçe isimleri yapmaktadır: *Kırgızça*, *Orusça*. Ayrıca küçültme bildirir: *sızıkça* “küçük çizgi, hat”, *beleşçe* “küçük tepe”, *bölümçe* “yan dal”. (Çengel, 2007: 501)

Karakalpak Türkçesinde ek bir yandan eşitlik fonksiyonunda hal eki öte yandan yapım eki olarak kullanılmaktadır ve +şa/ +şe şeklinde olan ekin fonksiyonları şu şekildedir:

1. Kalıcı nesne isimleri yapmaktadır: *aqşa* “akçe, para”, *alaşa* “çizgili halı, palas”, *qızı/şa* “döküntü, kızamık hastalığı, yabani yemiş”, *tekşe* “raf, duvar gözü”
2. Dil isimleri yapar: *Latınşa*, *Orısşa*
3. Vasıf isimleri kurar: *alaşa* “güzel, sevimli”, *qınşa* “ince”, *waqıtşa* “geçici, muvakkat”
4. Terim yapar: *jaqşa* “parantez”, *tırnaqşa* “tırnak işareti”
5. Kalıplaşarak edat ve zarf olan kelimeler yapar: *artıqşa* “ayrıca, bilhassa”, *erekşe* “münhasıran, özellikle”, *qandayınşa* “nasıl, ne gibi”. (Uygur, 2007: 555)

Tatar Türkçesinde ek +ça, +çe şeklindedir ve benzerlik, eşitlik işleviyle kalıplaşarak, +lık / +lik ekli adlara denk biçimler yapar: *sabakça* “sap”, *tökçe* “saç, tüy”, *süzlékçe* “söz listesi”, *sidékçe* “sidik”, *mıyıkça* “duyarga”, *orlıkça* “tohumcuk”, *kabakça* “kabak”, *kölçe* “pide, açma”, *barmakça* “eldivene parmaklık”, *kükrekçe* “göğüslük”, *çigeçe* “at gözlüğü”, *tamakça* “dizginde damaklık”, *yeşelçe* “sebze”, *kızılça* “kızıl hastalığı”, *alaça* “alaca renkli” (Öner, 2007: 700)

Kırım Tatar Türkçesinde ek, +ca/ +ce; +ça / +çe şeklindedir. Kavim, millet ve halk isimlerine gelerek dil ve lehçe isimleri yapar: *Qırımtatarca*, *Tatarca*, *Rusça*, *Türkçe*, *Uzbekçe*, *Nemsece* “Almanca”. Niteleme sıfatından veya adlardan yeni adlar türetir. Bu tür kelimelerde ekin eşitlik işlevi zayıflamış veya tamamen kaybolmuştur: *alaca ulaca* “alaca bulaca”, *alaca* “sinek kuşu”, *kökçe* “açık mavi”, *aqça* “para” (< ET agı “varlık, hazine”), *alaca* “alaca”, *qaraca* “soluk siyah”, *aqça ağaç* “akça ağaç”. (Yüksel, 2007: 826-827)

Kumuk Türkçesinde ek +ça/ +çe şeklindedir ve ekin fonksiyonları şu şekildedir:

1. Sıfat ve hal zarfı olarak kullanılan kelimeler yapar: *ayrıça* “bilhassa; ayrıca, tek başına, münferiden”, *başğaça* “başkaca, kendine özgü”, *qısğaça* “kısaca, kısa”, *munça* “bunca, bu kadar”, *oñaça* “ayrı, tek, müstakil”, *öztöreçe* “keyfince davranan”
2. Dil ismi yapar: *Kumukça*, *Ruşça*, *Türkçe*.
3. Küçültme ve benzerlik ismi yapar: *xalça* “küçük halı”, *yaşılça* “sebze, zerzevat” (Pekacar, 2007: 965)

2.5. +IAyln Eki

2.5.1.Tarihî Türk Lehçelerinde +IAyln Eki

+IAyln eki ilk kez bu şekliyle Eski Oğuz Türkçesinde kullanılmaya başlamıştır. Eski Türkçede bu şekilde bir eke rastlanmamakla beraber +lügün/+ligü; +le; +leyü; +gü; +n gibi aynı fonksiyonlara sahip eklere rastlanmaktadır: (Şinasi, 2001: 241)

“*Kaŋım kaganka başlayu baz kaganıg balbal tikmiş.*” (OY, 28) (*baş+layu*: önce)

“*İnim kül tigin birle sözleşdimiz.*” (OY, 30) (*bir+le*: ile, birlikte)

“*Eçim kagan ili kamşag boltukınta bodun ilig ikegü boltukınta izgil bodun birle süñüşdümiz.*” (OY, 37) (*ike+gü*: iki parça, iki bölüm)

“*Otuz artukı sekiz yaşıma kıışın kıtañ tapa süledim.*” (OY, 66) (*kıış+ın*: kışın, kış vakti)

“*Ançulayu ok emgekte nom bilge bilig ulatı yolta basakı bilge biligig bo yangça bolur bilgeli.*” (Üİ, 63) (*ançu+layu*: o şekilde, bu şekilde)

Abipirayı anılayu ok takı tüpükmez. (Üİ, 30) (*anı+layu*: o şekilde)

Ol sizik abipirayı birle yaratılmaz için . (Üİ, 59) (bir+le: ile, bununla birlikte)

“Yana itigsiz nomlarıg bolmaz için çınlayu körkitgeli bo tıltagın kavıra sözlemiştir ol.” (Üİ, 34) (çın+layu: gerçek olarak)

“Lep tükel sözleyür için anın sözlep bolar ikigünü sözlemiştir”. (Üİ, 34) (iki+gü: her iki)

“...ne kergek ikileyü sözlep sözleyü tüketmiş boldı bilip öçmekig tip...” (Üİ, 54) (iki+leyü: bir ikinci kez, tekrar, yeniden)

“Munı munçulayu tanuklamakı kentü kentü adrılı tüketmek üze bilip öçmek yme ok antag ok bolur için.” (Üİ, 52) (munçu+layu: bu şekilde)

“...Edgü kılınçı öñreki edgü kılınçı birle tüz titir bu iki kişiniñ edgü kılınçı bir teg tüz adruksuz titir...” (KİP, 12) (bir+le: ile)

“...alkınçsız kögüzlüg bodisvt yana ikileyü ötünti tözünüm biziñe yarlıkançuçı köñül turgurunı bu buşımızın alıp asıg tusu kılın tip ötünti ol ödün tenri burkan kuanşı im pusarka inçe tip yarlıkadı...” (KİP, 16) (iki+leyü: yeniden)

“...ol bodisvt sizlerke korkunçsuz buşı birgey sizler kamagun atamışka bu kalın yağı yavlakta ozgay sizler tip tiser...” (KİP, 11) (kamag+un: bütün, hepsi)

“...bu pusar munçulayu tañ adınçığ alp erdemin kamag tınlıglarka asıg tusu kılı kutgarur...” (KİP, 16) (munçu+layu: böyle, bu biçimde)

“...takı yime kim kayu tınlıg kuanşı im pusar atın uzun turkaru atasar tünle küntüz atayu tutsar antag ogır bar ulug otka kirser...” (KİP, 10) (tün+le: geceleyin)

“Udhım barıp sonğdadı

Tegre durup anğdídı

Saçın kıra menğdedi

Arzulayu er awar” (Arkası sıra gidip kovaladı, etrafını çevirerek sardı, saçını kırarak yoldı, çakal gibi adam avlar). (DLT III, 401 “çakal gibi, çakalımsı”)

“Ottuz içip kırkalım

Yokar kopup segrelim

Arslanlayu kökrelim

Kaçtı sakınç sewnelim” (Üçer kez içip haykırırım / Yukarı kopup zıplayalım / Arslan gibi kükreyelim / sakınacak şey gitti sevinelim). (DLT I, 142 “arslan gibi, arslanımsı”)

“...Birin birin minğ bolur, tama tama köl bolur...” (Birer birer bin olur / damlaya damlaya göl olur). (DLTIII, 360)

“Ulşıp eren börleyü

Yırtın yaka urlayu

Sıkırp üni yurlayu

Sıgıtap közi örtülür” (Herkes kurt gibi uluşuyor / Yakasını yırtarak bağılıyor / Ünü çıkasıya haykırıyor / Gözü örtülesiye kadar ağlıyor). (DLT I, 189)

Harezmi ve Kıpçak ve Çağatay Türkçesinde buna benzer ekler sayılara gelmektedir:

“Ékegü çıkdılar, bir ékin tikdiler ferişte aydı...” (KE I, 28). “ikisi, her ikisi”

“‘Abd-i Menāf yitig kılıç aldı ékisinin arasın kılıç birle yardı, biri birinden adrıldılar, ékelesi tirildiler...” (KE, I, 352). “ikisi birden”

“...Yér yüziñe kimerse keldi sizlerge menzemez, sizlerni uruğunuz birle öltürgüsi turur..” (KEI, 19) “ile, beraber”

“Koyçı üçelesin alıp bardı élge haber bérdi...” (KE O, 224).

Çağatay Türkçesinde de *ikin*, *ikegü* “her ikisi de” (Vambéry, 1862: 16) , *birin birin* “beraber beraber, tek tek” (Kunoş, 1902: 28); *birin birin* “tek tek” (Courteille, 1870: 185) şeklinde sayılarla beraber kullanılmaktadır.

Ek +IAyın şekli ile ilk defa Eski Oğuz Türkçesinde görülmeye başlamıştır. Eski Oğuz Türkçesinde *su+layın*, *bayağı+layın*, *desti+leyin*, *elma+layın*, *+deniz+leyin*, *evvelki+leyin*, *umduğ+u+m+layın*, *dileg+i+n+leyin*, *buyruğ+ı+n+layın*, *didüg+ü+m+leyin* örneklerinde olduğu gib +ça, +çe, +ca, +ce eşitlik hali eki gibi “gibi” ve “göre” anlamında ikinci bir eşitlik hali eki olarak kullanılmıştır. Bu ek sayı isimlerinden sonra geldiğinde ise *ikileyin* “ikinci defa, ikinci olarak” örneğinde olduğu gibi “-nci olarak, -nci defa” anlamında kullanılmıştır. Batı Türkçesinde ise ek sonradan çekim eki olarak kullanılmaktan çıkmış ve birkaç örnekte klişeleşerek *sabah+leyin*, *akşam+leyin*, *gece+leyin* örneklerinde olduğu gibi sadece bir yapım eki halini almıştır (Ergin, 2004:173).

Ek, ilk olarak bu şekli ile Eski Oğuz Türkçesinde görülmeye başlamıştır ve “...gibi, ...kadar, ...türlü”; “-dığı, -dığı zaman, - dığında, -ır –ırmaz”; “-dığı gibi”; “-dığı zaman, -dığı anda, -dığı gibi”; “...gibi, -ca, -casına”; “-inci olarak, -inci kez”; “-ınca -ır, -maz, -dığı vakit”; “...olarak” ; “...kadar” anlamlarında kullanılmıştır:

“Bencileyin gören kişi ben sevdiğimin yüzünü

Deli ola tağa düşe yavı kıla kendüzünü” (TS VII,62).

“Aşk öğretir edep kişiye ana kakıyıp

Bencileyin kimesne kulağını burmadı” (TS VII, 63).

“Eğer uçar kuşlar, otlar hayvanlar ölümü sizcileyin bilselerdi hergiz semüz et yimeyelerdi” (TS VII, 63).

“Bunlar dahi bizcileyin namaz kılurlar, oruç dutarlar” (TS VII, 63).

“Bir kişi gelür sencileyün bana muştular ki tanrı senden hoşnut değüldür, der”
(TS VII, 63).

“...Ve şerha yağı dahı buncılayındur” (TS VII, 63).

“Bizcileyin karındaşların terkedip bir bigâne herife uyup giderler” (TS VII, 63).

“Alemde zehi talî ‘-i ferhunde anın kim

Bir sencileyin yüzü gün alnı kameri var” (TS VII, 63).

“Ancılayın üründüler seni tanrın ve öğretir sana düşler yormağı” (TS VIII).

“Olmayın şunlarcılayın ki kâfir oldular” (TS VII, 63).

“Kamuya bencileyinsen diriğ kamulara

Yeğ ise âlemin ayruklar ile vah bana” (TS VII, 63).

“Bî-kararım hamîşe sencileyin

Düşmesün derde kimse bencileyin” (TS VII, 63).

“Kemâl’in mezhebi yok deme zâhid

Anın da sencileyin mezhebi var” (TS VII, 63).

“Sencileyin sana kim mahrem ola

Senden evlâ sana kim hem-dem ola” (TS VII, 63).

“Bu dünya varlığı şol düşe benzer

Ki ta ‘biri düş olmaz ancılayın” (TS VII, 63).

“Ola mı sencileyin bir dahı avare gönül

Yarap bizi bu gaflet içinden en uyandır

Hem şunları kim bizcileyin nefse uyandır” (TS VII, 64).

“Sen benim anama benzemezsin, hiç sencileyin kimse bunda geldiği yok... Şehzade eyitti, sen dahı bencileyin âdem oğlusun” (TS VII, 64).

“Melek-sıfatsın i (ey) huri yerin çü cennettir

Beşerde sencileyin dutmayam sulâle düşer” (TS VII, 64).

“Kendisine nice ziyan iderse ana dahı ancılayın ziyan eyler” (TS VII, 64).

“Andan ırak gidin... Biz dahı ancılayın bed-baht olmayalım didiler” (TS VII, 64).

“Bencileyin yokturur bahtı siyah...” (TS VII, 64).

“Size nice kin anlardan cerâhat iriştı, elem çekersiniz; sizden dahı olar iriştı kim olar dahı sizcileyin elem çeküp incinürler” (TS VII, 64).

“Allahü Taâlâ mü‘minlerin dâr-ı sevabı cennet idüğün bildirdi ise ancılayın melâike-i mukarrebının dahı dâr-ı sevabını bildirdi” (TS VII, 64).

“Bu dahı bizcileyin imiş dedi” (TS VII, 64).

“Evsafı anın beyana gelmez

Bir ancılayın cihana gelmez” (TS VII, 64).

“Naz eyle çünkü vardır eyâ serv-i gül-‘izar

Gülzar-ı gamda bencileyin bülbulün hezar” (TS VII, 64).

“Âfet-i devr-i zamansın sanemâ devr-i zaman

Sanmazam sencileyin bir dahı âfet getüre” (TS VII, 64).

“Sen anı şöyle sanırsın

Sencileyin bir âdemdir

Evliyanın sırrı vardır

Gizli ayan elindedir” (TS VII, 65).

“Paşalar buncılayın tedbir etti

Veli ne kim olursa takdir etti” (TS VII, 65).

“Kâfirlerin evlâdında dahı anlarcılayın iman-ı fıtrî vardır” (TS VII, 65).

“Günde bir gez ölüm istiyor bu dil

Sencileyin bir hercai yari var” (TS VII, 65).

“Didi kim sencileyin bir ulu şah

Yok cihanda sana benzer bir penah” (TS VII, 65).

“Ben yandım yakıldım aşkınla yahu

Sen de bencileyin yan dolan böyle” (TS VII, 65).

“...Fırına koyasın balık bişdüğınleyn çıkarasın” (TS VII, 79).

“Kişi gazaba geldüğınleyn hilim ile talep ede, yâni kakıyan kişi birez vakıt sabrede” (TS VII, 79).

“...Va ‘de tamam olduğınleyn olar bulara bir gün geçmedin gelür” (TS VII, 79).

“Sanduğun kapağın açtılar gördüler içinde bir oğlan ki hüsnü hûp, açuk yüzlü; fir‘avn gördüğınleyn ana muhabbeti düştü” (TS VII, 79).

“Üzeyr anları gördü ki bayağı hâl üzerine koyduğınleyn turur” (TS VII, 79).

“ Hemen düşdüğınleyn eti kemüklerinden ayrılıp rîze rîze oldu” (TS VII, 79).

“Şeytan aldamasun, atanız Âdem’i aldayıp uçmaktan çıkarduğınleyn” (TS VII, 79).

“Eşitdükleyin ol âşık-ı sadık canı fi’l-hal bedeninden çıka” (TS VII, 83).

“Dediler ki eğer bu kendü zu‘m etdükleyin peygamberlermisse... “ (TS VII, 83).

“Oddan zencir bellerine takılır

Kömürleyin kamu yanmış yakılır” (TS VII, 177).

“Akar sulayın çağlaram dertli ciğerim dağlaram

Şeyhim anuban ağılaram gel gör beni aşk neyledi” (TS VII, 177).

“Güneşten tulunur gizlenir aydan

Sulayın kim yuyınur değme çaydan

Pes tanrı buyruğınlayın musa işledi” (TS VII, 177).

“...Şöyle ümit dutarven kim menziletim senin gönlün içinde umduğumlayın ola” (TS VII, 177).

“Biregüye eyitseler kim yüz yıl azap çekmek gerek kim her gün senin endamın biri birinden ayırtlana, gerü bayağılayın bütün ola” (TS VII, 177).

“Berzaveyh taht ayağında baş koyup dua kıldı, eyitti kim:hemişe padişahın işi dostlar dileğınleyin olsun” (TS VII, 177).

“Uğurlayın can aldığın duymaz idim” (TS VII, 177).

“Kazılık koca kal‘aya yedüğınleyin cenge başladı” (TS VII, 178).

“Av avlamağa dürüş arslanlayın

Sökel dilkü bigi uzatma boyun” (TS VII, 178).

“Karınalayın nice bir irkesin

Yiyügör aya yımedin seni sin” (TS VII, 178).

“Eli çekmeğe aşktan çare yok

Yağar ise yağmurlayın taş u ok” (TS VII, 178).

“Saâdet değil mi ki tutup boyun

Sözü düze mes‘ud sa‘di’leyin” (TS VII, 178).

“Atası gözünden öpüp ağladı

Gözü yaşı ırmaklayın çağladı” (TS VII, 178).

“Süci içti az az yedi taam

Ki bayağılayın hoş oldu tamam” (TS VII, 178).

“Ün evüme yeldim ki yine bayağılayın tesbihim okuyam, namazım kılam” (TS VII, 178).

“Ol destileyin yemişi bir elmalayın eliyle tutupşah nazarına getirdi. Şah dahı eline aldı, ırgadı gördü kim sulayın içi çalkanır” (TS VII, 178).

“Nefis münkesir olmaz ve zelil olup münkad olmaz hiçbir nesne ile, açlığ ile zelil olduğunlayın kaçan ki açlık ola tanrı’sına muti’, münkad olup dâim andan havf içinde olur” (TS VII, 178).

“Kaçan senin bir dostun düşmanınla dost olsa gönlün anı hiç hoş görmez, dostluğuna dahı inanmazsın andan nefret edüp evvelkileyin yakışmazsın” (TS VII, 178).

“Ol kaya harekâta gelüp iki yarıldı, ol deve didüklerinleyin çıkageldi” (TS VII, 178).

“...Dedim ki yâ resûlallah “âmin” mânası nedir? Resûl aleyhisselâm buyurdu kim yâ rab didüğümleyin eyle, demek olur” (TS VII, 178).

“Pes ya niçün anlara virdüğileyin bize de virmedi” (TS VII, 179).

“Ensesinden görünür ak’asleyin

Şol uyuz olmuş karı kerkesleyin” (TS VII, 179).

“Taştı yaşım denizleyin sahili vü kenarı yok

Mevc-i gam-ı zamanede fülk-i dilin kararı yok” (TS VII, 179).

“Ben bilirim sizleyin miskin kişiler halini” (TS VII, 179).

“Eğer bülbüllleyin pür-gam değilsin

Ne için gül gibi hurrem değilsin” (TS VII, 179).

“Halka gavga salayım ben dahı mansur’layın

Zülfünde asılayım dâre varayım canım” (TS VII, 179).

“Ol saat meşhet yine örtüldü, evvelkileyin oldu” (TS VII, 179).

“Bu dedüğümleyin olmayıcak diriler yatışı ölü yatışından fark olmaz” (TS VII, 179).

“Bâtının zâhirleyindür bî-hilâf” (TS VII, 179).

“Gün toğusuna karşı bir deriçesi var idi, gün toğduğunlayın andan ana gün tokunurdu” (TS VII, 179).

“An şol günü ki ben senin ileyinde turduğumlayın sen dahı allahü taâlaileyinde turasın” (TS VII, 179).

“Ağız hokkalayın lep yakut-ı rengîn, iki kolu şâh-ı tûba...” (TS VII, 179).

“Ser-güzeştım uzun ve acıptır, dirsem inanacaklayın dahı değil” (TS VII, 179).

“...Şartım oldur ki evvelkileyin azarlanmayam. Avrat eyitti: Kadrini bildik” (TS VII, 179).

“...Üşbu didüğümüzleyin olursa gayet eyü sudur” (TS VII, 179).

“Ve Hazret-i Cebrail ol meyyite mekânına avdat et dedi; gerü bayağılayın oldu” (TS VII, 180).

“Atası dahı anasınlayın cevap verdi” (TS VII, 180).

“Ve eğer biz ol didüklerinleyün âyet indirevüz...” (TS VII, 180).

“Şol yaratduğumuzlayın ki ana rahminden dünyaya geldiniz” (TS VII, 180).

“Bu nevi‘ keramet hiç yaratılmışa olmadı dahı olacaklayın değildir” (TS VII, 180).

“Ol tâat etse eğerçi sevap bulur ve liykin ol kişileyin kanda olur” (TS VII, 180).

“Bu esnada beyan eyle özünü

Heman bülbülleyin söyle sözün” (TS VII, 180).

“Ashab-ı şimâl ve erbab-ı dalâl deryalayın temevvüç edüp” (TS VII, 180).

“Şahinleyin yüksek uçar

Kaplan gibi kanlar saçar

Gökte buluttan nem kapar

Ben gönlümü bilmez miyim” (TS VII, 180).

“Yazmaya nergisleyin çeşmi humarın haşre dek

Küştegân-ı sayd-ı tirin şöyle sekran eyledi” (TS VII, 180).

“Sizden evvel gelen ümmetler üzere farz olunduğınlayın size dahı farz olundu” (TS VII, 180).

“Süt emcekten çıktıktan sonra hergiz ol süt yine emceğin depesinden içeri girmek mümkün olmaduğınlayın...” (TS VII, 180).

“Ta ‘birinde hatâ itdüğınleyin istişhadında da isabet etmemiştir” (TS VII, 180).

“Ne var Yusuf’leyinsem çâk-dâmen

Benem isa gibi çün pâk-dâmen” (TS VII, 181).

“İlâhî, ol sultan kim reddün eli oklayın attı, hava yolunda düşüp hâksar oldu” (TS VII, 181).

“Varlık cibalin kesüp dost iline yol eder

Ferhad’leyin gözünün yaşları pınar olur” (TS VII, 181).

“Nısfü’l-leylde uğrıl原因 şehre getürdüler” (TS VII, 181).

“Bende-i sâdıklayın İlter beni ol şahıma” (TS VII, 181).

“İkileyin bir dirhem sûsen dahı katar” (TS VII, 181).

“Buğur şimdiki eşiğe ırıldım

Revan buldum ikileyin dirildim” (TS VII, 181).

“Andan kureyş kâbe’yi ikileyin yaptı ve anın sebebi ol idi kim” (TS VII, 181).

“Daniyal eydür birezcik dur ahi

Nice dersin ikileyin sor dahı” (TS VII, 181).

“Pes âdem ikileyin dert kilimin çiğnine aldı” (TS VII, 181).

“Ol cüz’den ki akıldan kopmuş idi, seçilip ayrıldı ve şevk buna galip olmuş idi ol nazardan ikileyin kasteyleti ulüvve” (TS VII, 181).

“Her ânın bekası olmayısar; pes gönlün ana virmedi, geri dönd ikileyin nazar eyledi gördü ki bir ev gayet dar ve karanu” (TS VII, 181).

“Gerü ikileyin dönder gözünü birbiri ardınca göğe bak” (TS VII, 181).

“Nekir ü Münkir’i gördüğünleyin anların heybetinden akli zail olup...” (TS VII, 182).

“Zira gündüz ferîştesi çıkar namaz kılduklayın” (TS VII, 182).

“Şol gün için ki gözler anda çererü kalur; yâni ol zalimler ve kâfirler kaçan ki ol odu göreler, korkudan gözleri çererü kala, yummağa korkalar ki yumduğumuzlayın od tuta deyü” (TS VII, 182).

“Hani gerçekleyin bir Hakk’a âşık” (TS VII, 182).

“*Ulu ırmaklar olur gemi yürüyecekleyin*” (TS VII, 182).

2.5.2.Çağdaş Türk Lehçelerinde +IAyIn Eki

2.5.2.1.Türkiye Türkçesinde +IAyIn Eki

Bu ek bugün Türkiye Türkçesinde gece, gündüz, akşam, yatsı gibi zaman isimlerinden sonra *sabahleyin*, *akşamleyin* gibi zaman zarfları yapmaktadır. (Gülensoy, 2000: 373)

Ekin kullanım alanı Türkiye Türkçesinde daralmıştır; ancak eski Türkçede çok daha geniş bir kullanım alanına sahiptir. Bugün ekin, y'nin tesiri ile yalnız ince şekilleri kullanılmaktadır ve böylece ek de kalınlık- incelik uyumu dışında kalan –yor, -ki, -daş, -ken gibi nadir istisnalar arasına katılmıştır. (Ergin, 2004: 174)

2.5.2.2.Diğer Çağdaş Lehçelerinde +IAyIn Eki

Gagavuz Türkçesinde ek, *uurlayın* “uğru gibi”, *avşamneyin* “akşam üzeri”, *avşamnen*, *sabaalen*, *sabaalin*, *sabiylin*, *benimcilen* “benim gibi”, *senincileen* “senin gibi” örneklerinde olduğu gibi +LA(yle)n, +(y)Le(i)n, +cile(e)n şeklindedir. (Özkan, 2007: 104)

Türkmen Türkçesinde ek, sadece zaman ifade eden kelimelere değil aynı zamanda diğer birçok kelimeye de getirilebilmekte ve *aytmışlayın* “dediğine göre”, *halkalayın* “halka gibi, halka şeklinde”, *hepdeleyin* “bir hafta boyunca”, *töverekleyin* “bütün yönleri ile”, *vağtlayın* “bir müddet, geçici olarak” örneklerinde olduğu gibi eklendiği kelimeye “göre”, “şeklinde”, “ile”, “boyunca”, “olarak” gibi anlamlar yüklemektedir. (Kara, 2007: 250)

Yeni Uygur Türkçesinde bu ek ile morfolojik olarak benzerlik gösteren, çokluk aynı zamanda eşitlik ifade eden +liğan/ +ligän eki bulunmaktadır: *yüzligän* “yüzlerce”, *onliğan* “onlarca”. (Ersoy, 2007: 370)

Nogay Türkçesinde de bu ekle benzerlik gösteren ve isimlere gelerek zarf yapan +IAy şeklinde bir isimden isim yapma eki bulunmaktadır: *birinşiley* “ilk olarak”, *kurılay* “kury kuru”, *tañlay* “tanla, erken” (Akbaba, 2007: 630)

Başkurt Türkçesinde bu ekle benzerlik gösteren +lap / +läp şeklinde sayı isimlerine gelerek aşırılık ifade eden bir isimden isim yapma eki bulunmaktadır: *unlap* “onlarca”, *utızlap* “otuz kadar”, *miñlep* “binlerce” (Ersoy, 2007: 762)

Kumuk Türkçesinde +IAy eki zarf fiil eki olarak kullanılır ve bazı kelimelerde kalıplaşmıştır: *bayağılay* “önceki gibi”, *birinçiley* “her şeyden önce, ilk olark”, *sawlay* “diri diri, bütün, baştan aşağı”, *bulay* “böyle”, olay “öyle”, *gertiley* “hakikaten, filhakika” (Pekacar, 2007: 966)

Ayrıca Kumuk Türkçesinde +IAy ekinin +n vasıta hali eki ile genişletilmiş +IAyIn şekli de bulunmaktadır: *sawlayın* “diri diri, bütün, hep, baştan başa”, *yaşlayın* “gençlikte, gençken” (Pekacar, 2007: 966)

2.6.+mAn Eki

2.6.1.Tarihî Türk Lehçelerinde +mAn Eki

Tarihi türk lehçelerinde seyrek bir kullanım alanına sahiptir. Köktürkçede ek, yer ve unvan isimleri türetmenin yanı sıra ilgi ve mübalağa da bildirmektedir:

“... Ataman Tarkan, tunyukuk buyla бага Tarkan ulayu buyruk [.....] iç buyruk sebig kül erkin başlayu ulayu...” “yüksek, baş (unvan)” (ata: baba) (OY, 68)

“...Kögmen aša kırkız yiriñe tegi süledimiz.” “Sayan dağları” (kög: mavi, gökyüzü) (OY, 28)

“...tabgaç oñ totok beş tümen sükelti.” “on bin” (tü: on bin)¹⁵ (OY, 58)

Eski Uygur Türkçesi metinlerinde de seyrek bir kullanıma sahip söz konusu ek; mübalağa, ilgi, yer adı belirterek “*ança+man*” “topluluk, halk, cemaat” (*ança*: bir miktar, bu kadar, biraz, bu türden) (EUTS, 15), *Kögmen*

¹⁵ Bu kelime Kutadgu Bilig’de de “*tümen tü çiçekler yazıldı küle/ yıpar toldı kafur ajun yıd bile*” cümlesinde “on binlerce” anlamında mübalağa ve pekiştirme ifade etmektedir. (Arat, 2007, C.1.: 24)

“Sayan dağı veya bir kısmı” (EUTS, 114), *tümen* “on bin” (EUTS, 258) gibi kelimelerde geçmektedir.

Karahanlı Türkçesinde ise ek *közmen* “közde pişirilen ekmek, közleme, gömme” *tümen* “pek çok” kelimelerinde kullanılır. (Atalay, 2006, C.4.:371;670)

Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesinde ek çok seyrek bir kullanım alanına sahiptir ve mübalağa, eşitlik fonksiyonlarında kullanılmaktadır: *tümen* “pek çok”

“...*Tümen* bülbül kılur ‘ışığında efgān

Küneş vaşlın tilemes bolsa vaṭvāṭ“(GT, 117)

Eski Anadolu Türkçesinde ise ek; *evcūmen* “evine bağlı”, *ılıman* “ılık, ılıkça”, *kölemen* “köle” kelimelerinde ilgi, eşitlik fonksiyonlarında kullanılmaktadır. (Dilçin, 1983)

Osmanlı Türkçesinde de ek seyrek bir kullanım alanına sahip olmakla beraber *kölemen* “vaktiyle kölelerden oluşan bir sınıf asker”, *kocaman* “iri, büyük” kelimelerinde kullanılmaktadır.

2.6.2. Çağdaş Türk Lehçelerinde +mAn Eki

2.6.2.1. Türkiye Türkçesinde +mAn Eki

Türkiye Türkçesinde işlek olarak kullanılmayan eklerdendir ve farklı fonksiyonlarının yanı sıra genellikle *koca+man*, *kara+man*, *ak+man*, *köle+men*, *küçümen* (< küçük+men) örneklerinde olduğu gibi mübalağa ve benzerlik ifade eder. Bu şekilde aynı fonetik değere sahip *az-man*, *göç-men*, *şiş-man* örneklerinde olduğu gibi bir fiilden isim yapma eki de bulunmaktadır; ancak “göç” ve “şiş” kelimelerinin aynı zamanda birer isim kökü olduğu düşünülecek olursa göç-men ve şiş-man isimden yapılmış isim olarak düşünülebilir. (Ergin, 2004:176):

ağman < ağır+man “Ağırlık, ağır taraf” (DS I, 105)

akman < ak+man “temiz, beyaz, güzel; alını beyazlı sığır; ihtiyar” (DS I, 159)

alaşman < ala+ş+man “karışık, melez” (DS I, 200) (*ala*: karışık, karışık renkli)

ayakman < ayak+man “takunya, nalın” (DS I, 404)

batman < bat+man “büyük su testisi, büyük çömlek; büyük, ağır, 3. 200 metrekarelik arazi ölçüsü” (DS II, 572) (*bat*: bir tür takoz (KBS I, 121))

batman buçuk “duvar örülürken düzgün taşların arasına konulan irili ufaklı taşlar”

batman helkisi “yağ, pekmez gibi şeyleri koymaya yarayan üstten kulplu büyük bakır, bakraç” (DS II, 572)

batman kuyruk “bir çeşit kuş” (DS II, 572)

batmanlık “bir batman ağırlığında” (DS II, 572)

batman taşı “bezirhanede helezonî için alt ucunda bulunan kantardaki top vazifesini gören taş” (DS II, 572)

batman terazi “bir batmandan büyük ağırlıkları tartmak için kullanılan büyük terazi” (DS II, 572)

balaman < bala+man “şişman, gürbüz (kimse, çocuk)” (DS II, 496) (*bala*: çocuk, yavru, küçük (DS II, 496))

çırakman < çırak+man “saraçların veya tabakların üzerinde deri temizledikleri üç ayaklı bir aygıt” (DS III, 1185) (*çırak*: derileri sermek için iki kazık arasına uzatılan direk (DS III, 1185))

dikmen < dik+men “koni biçiminde sivri tepe; dağların en yüksek yeri; yayla; dik arazideki orman; dikilerek meydana gelen ağaçlık; çam ve başka ağaçların gövdeleri; su oluklarının altına dikilen direkler; boynuzu dik olan hayvan; basit lamba” (DS IV, 1489)

Şunun dikmeni çok iyi yanar “çam ve başka ağaçların gövdeleri “ (DS IV, 1489).

dikmen çanağı “bir çeşit yemek tabağı” (DS IV, 1489)

dikmenkirı “tavşan” (DS IV, 1489)

dikmen sakar “boynuzları dik ve arkaya kıvrık olan keçi” (DS IV, 1489)

dilcimen < dil+ci+men “hoş sohbet, tatlı konuşan” (DS IV, 1492)

ekşimen < ekşi+men “yeşil köklü ve yuvarlak yapraklı, mayhoş bir bitki” (DS V, 1699)

ekemen < eke+men “kibirli, gururlu” (DS V, 1692) (*eke*: yaşı küçük olduğu halde sözleri ve işleri büyük olan (çocuk); çok konuşan, geveze, ukâla (DS V, 1692))

evcimen < ev+ci+men “ev işlerinde becerikli, çalışkan olan, derleyip toplayan (kadın); kurul, kurultay, komisyon; evde beslenen hayvan” (DS V, 1802)

göçmen < göç+men “memur; kiracı” (DS VI, 2121)

gödemen < göde+men “kısa boylu, şişman, göbekli” (DS VI, 2122) (*göde*: (aynı) kısa boylu, şişman, göbekli (DS VI, 2122))

gökmen < gök+men “mavi gözlü (kimse); sarışın (kimse); kül renkli (hayvan)” (DS VI, 2138)

götmen < göt+men “sandalye” (Atalay, 1940: 37) (*göt*: arka, sırt (DS VI, 2164))

ılıman < ılı(ğ)+man “kaynak; suyun çağlamayan yeri” (DS VII, 2417)

Gölde yığkanırken ılımana gittim nerdeyse bunalacaktım “suyun çağlamayan yeri” (DS VII, 2417).

işçimen < iş+çi+men “Çalışkan, becerikli, iş bilen” (DS VII, 2561)

- katman** < kat+man “tabaka” (Atalay, 1940: 23)
- kedimen** < kedi+men “küçük kulaklı kedi, koyun” (DS VIII, 2718)
- kıdım** < kırım+man “zamanından önce doğan koyun, keçi, sığır; çiğdem” (DS VIII, 2787) (*kırım*: biraz, ufak parça; *kırım kırım*: küçük küçük, azar azar, ağır ağır, yavaş yavaş (DS VIII, 2787))
- kirdiman** < kirde+man “tabaklanmış derinin üstünde biriken harç kirleri; harçtan çıkan deriler” (DS VIII, 2876) (*kirde*: tabaklanan derilerde palamuttan olan beyaz dalgalar (DS VIII, 2876))
- kocaman** < koca+man “yaşlı erkek” (DS VIII, 2892)
- kodaman** < kodı+man “büyük tepelerin üzerindeki düzlük” (DS VIII, 2897) (*kodı*: aşağı, aşağıya (KBS I, 531))
- kölemen** < köle+men “deniz kıyısında yaşayan kıl keçisi; aksi, inatçı, somurtkan” (DS VIII, 2954)
- kuşman** < kuş+man “köy evlerinde, direk başlıklarının duvardan dışarı kalan kısmı olup kuşlar burada yuva yaparlar” (Atalay, 1940: 42)
- küçümen** < küçük+men “pek küçük, minimini, minicik” (DS VIII, 3025)
- orman** < or+man “ağaçlarla örtülü geniş alan” (KBS II, 630) (*or*: çukur, hendek; tepe, dağ (KBS II, 630))
- seymen** < sağ+man “köyden köye gelin almaya giden güvey yanlısı” (DS X, 3598)
- sekmen** < seki+men “tarla ve bahçelerdeki basamak biçimindeki düzlükler; meyilli, su tutmayan yer; merdiven, merdiven basamağı; sedir, kerevet; ahır ya da ağıllarda çobanın yatması için yapılan yüksekçe yer; alçak ayaklı, arkalıksız iskemle; oturmaya yarayan ağaç parçası, kütük” (DS X, 3568, 3569, 3572) (*seki*: toprak üstündeki yükseklik, doğal set;

ormanlık, kayalık ya da dağ başındaki düzlük; tarla ve bahçelerdeki basamak biçimindeki düzlükler; yer, arsa, tarla; meyilli, su tutmayan yer; evlerin önüne yazın oturmak için taş ve çamurdan yapılan yarım metre yükseliğinde set; avluda yazın oturulan, mutfak, olarak da kullanılan tek oda; balkon, çıkma; ahır damı; koridor, sofa; merdiven, merdiven basamağı; eşik, ayakkabı çıkarılan yer; sedir, kerevet; tahta, karyola, divan; ahır ya da ağıllarda çobanın yatması için yapılan yüksekçe yer; alçak ayaklı, arkalıksız iskemle; tahta sıra; bir şey koymak için ocak üstüne ya da duvarlara yapılan çıkıntı; *Lambayı sekiye koy* “bir şey koymak için ocak üstüne ya da duvarlara yapılan çıkıntı” (DS X, 3570).

sölümen < sö(/ü)+lüg+men “sümüklü böcek” (DS X, 3678) (sö(/ü): ette ve ağaçta olan yaşlık; sö(/ü)+lüg: çiğ (KBS II, 806))

sütliman < sū+t+ılı(ğ)+man¹⁶ “açık hava” (DS X, 3727)

şışman < şış+man “şışman (KBS II, 848)

şölecemen < şöyle+ce+men “şu biçimde” (DS X, 3792)

tızman < tız+man “iri, kocaman” (DS X, 3928) (*tiz*: yüksek yer (KBS II, 897))

tıztızman “koskocaman” (DS X, 3298)

toraman < torığ ~ toruğ ~ turuğ+man “tombul, iri yapılı, genç irisi” (KBS, 917) (*torığ ~ toruğ ~ turuğ*: berrak, duru, ışık (KBS II, 917))

tuman < ton+man “don, şalvar; pantolon; eteklik” (DS X, 3990) (*ton*: giysi (KBS, 931))

tüğmen < tüy+men “kimi kuşların tepelerinde bulunan uzunca tüy; perçem” (DS X, 4005)

¹⁶ Tuncer Gülensoy, Köken Bilgisi Sözlüğü’nde bu kelimeyi bu şekilde tahlil etmiştir. (Gülensoy, 2007; 830)

tümen < tü+men ¹⁷ “yığın, küme, sürü; toptan, hepsi birden” (DS X, 4010) (“*tümen tü çiçekler yazıldı küle/ yıpar toldı kafur ajun yıd bile*”

Türkmen < Türk+men “Oğuz Türklerinden bir boy veya bu boydan olan kimse” (KBS II, 948)

2.6.2.2. Diğer Çağdaş Türk Lehçelerinde +mAn Eki

Gagavuz Türkçesinde ek *evciman*, *kocaman*, *göçmen*, *Türkmen* kelimelerinde görüldüğü gibi +mAn şeklindedir. (Özkan, 2007: 105)

Azerbaycan Türkçesinde de ek *gocaman* “kocaman”, *şışman* da olduğu gibi +man şeklindedir ve işlek bir kullanım sahasına sahip değildir. (Kartallıoğlu-Yıldırım, 2007: 186)

Özbek Türkçesinde *bilärmân* “bilici”, *ustämân* “usta, açıkgöz” *ölärmân* “ölümcül” kelimelerinde olduğu gibi daha çok sıfat cinsinden kelimeler türetir ve işlek değildir ek +mân şeklindedir (Öztürk, 2007: 3019. Özbek Türkçesinde bir de bu ek ile benzerlik gösteren ve eşitlik, benzerlik ifade eden +simân eki bulunmaktadır ve işlek değildir: *mäymunsimân* “maymun gibi”, *âdämsimân* “insana benzer”, *aysimân* “ay gibi”, *tuxumsimân* “yumurtamsı, değirmi” . (Öztürk, 2007: 301)

Yeni Uygur Türkçesinde +sıman (+simal) şeklindedir ve isimlere gelerek benzerlik ifade eden sıfatlar türetir: *kişisiman* “insansı”, *adämsiman* “adam gibi”, *öysiman* “ev gibi”, *orunduqsiman* “sandalye gibi”. (Ersoy, 2007: 370)

Kırgız Türkçesinde ek +sımak, +sımal, +sıman şeklindedir ve fazla işlek kullanım alanına sahip olmayan ek renk isimlerine gelerek benzerlik ve gibilik ifade eder: *kızılsımak* “kızılımsı”, *karasımal* “karamsı”, *kızılsıman* “kızılımsı”. (Çengel, 2005: 119)

¹⁷ Kutadgu Bilig’de “tü” kelimesi “*tümen tü çiçekler yazıldı küle/ yıpar toldı kafur ajun yıd bile*” cümlesinde “onbinlerce” anlamında kullanılmaktadır. (Arat, 2007, C.1.: 24)

Nogay Türkçesinde bu ekle benzerlik gösteren *tolkınsımal* “dalgaya benzer”, *karasımal* “siyahça” örneklerinde olduğu gibi isimlere ve vasıf isimlerine gelerek gibilik anlamı isimler türetir ve ekin tek şekli bulunmaktadır. (Akbaba, 2007: 630)

Karaçay Malkar Türkçesinde ise ek +sıman şeklindedir ve *qarasıman* “siyahımtırak”, *telisıman* “hafif deli”, *aqsıman* “beyazımtırak” örneklerinde olduğu gibi benzerlik bildirir. (Tavkul, 2007:899)

Kumuk Türkçesinde bu ekle fonksiyon ve şekil bakımından benzerlik gösteren *aqşumal* “beyazımsı”, *gökşumal* “mavimsi, yeşilimsi” örneklerinde olduğu gibi renk isimlerine gelerek benzerlik ifade eden ve tek şekilli olan +şumal şeklinde bir ek bulunmaktadır. (Pekacar, 2007: 968)

Altay Türkçesinde *karazıman* “karamsı, kara gibi, siyahımsı”, *kızılzıman* “kırmızımsı, kızılımsı”, *aksıman* “beyazımsı” örneklerinde olduğu gibi renklere gelerek benzerlik ifade eden +S2l2mA2n ekinin yanı sıra yine renklere gelerek benzerlik ifade eden ve bu ekle şekil bakımından ve fonksiyon bakımından benzerlik gösteren +S2l2mA2k eki bulunmaktadır: *aksımak* “ak gibi, aka benzeyen”, *köksimek* “mavimsi, maviye çalan”, *karazımak* “kara gibi, karaya benzeyen”, *kızılzımak* “kızılımsı”. Bu ek nadiren diğer sıfatlara da gelmektedir: *açuzımak* “acımsı, acı gibi” (Dilek, 2007: 1021)

Tuva Türkçesinde tonsuzlardan sonra +sımaar, +simeer, +sumaar, +sümeer; tonlulardan sonra +zımaar, +zimeer, +zumaar, +zümeer şeklinde *kızılzımaar* “kızılımsı”, *karazımaar* “karamsı”, *aarzımaar* “ağırımsı”, *ulugzumaar* “büyüğümsü”, *şıksımaar* “nemlimsi” kelimelerinde olduğu gibi benzerlik ve gibilik anlamlarında sıfatlar türetir. (Arıkoğlu, 2007: 1165)

2.7. +mtırAk Eki

2.7.1.Tarihî Türk Lehçelerinde +mtırAk Eki

Eski Türkçede bulunmayan bu ek Batı Türkçesinin son devirlerinde kullanılmaya başlamıştır. (Ergin, 2004: 171-172) Fakat tarihî Türk

lehçelerinde bu ek ile hem fonksiyon hem de şekil bakımından benzerlik gösteren ekler bulunmaktadır. Çağatay Türkçesinde renk isimlerinde kullanılan +mtul,+ımtul, +ımtül, +umtul, +ümtül ekleri buna bir teşkil eder: *ağımtul* “akça”, *kökümtül* “mavimsi” (kök: mavi), *karamtul* “siyahımsı” (kara: siyah), *kızımtul* “kırmızımsı”, (kızıl: kırmızı), *sarımtul* “sarışın”, (sarığ:sarı), *yaşımtul* “yeşilimsi” (*yaşıl*: yeşil) (Eckmann, 1988: 36)

Eski Anadolu Türkçesinde yine bu ekle benzerlik gösteren +(l)mtı, (l)mtık/ (U)mtuk ekleri bulunmaktadır.¹⁸

Eski Türkçede bulunmayan ve Batı Türkçesinin son dönemlerinde kullanılmaya başlayan bu ek ile ilgili olarak Muharrem Ergin, ekin hece sayısının fazlalığının bu ekin birleşme sonucu ortaya çıktığını gösterdiğini belirtmiş ve bu ekin Eski Anadolu Türkçesinde bulunan +msı ekinin yanı sıra onunla aynı vazifede olan +mtı ve +mtık eki ile mukayese ve çokluk ifade eden +rAk ekinin birleşmesinden oluştuğunu ifade etmiştir. (Ergin, 2004: 172)

Jean Deny, eki +mtrak şeklinde ele almış ve “tr” sesleri arasındaki “ı, i” seslerinin kaybolduğunu veya duyulamayacak kadar zayıfladığını belirtmiştir. Deny, ekin “m > n” değişimi ile “ın+tır-ak”, “in-tir-ek” şeklinde üç ekin birleşmesinden oluştuğunu ifade eder. Bu “ın” ekini vasıta hali eki olarak açıklamış ve “tır” ekini “turamak (türemek, meydana gelmek, zahir olmak)” fiiline bağlamıştır: *yeşil+in tür+ek* “yeşille meydana gelmiş, türemiş” (Deny, 1920: 344)

Tahsin Banguoğlu ve Zeynep Korkmaz, Muharrem Ergin’in izahına yakın olarak, ekin Eski Anadolu Türkçesindeki +(l)mtı veya (l)mtık / +(U)mtuk benzetme eki ile +rAk karşılaştırma ekinin birleşmesinden oluşmuş olabileceğini belirtir. (Banguoğlu, 2007: 180)

Ahmet Bican Ercilasun ise, +mtırAk ekinde, +m morfeminin dışında ayrıca “+tl” ve “+rAk” olmak üzere iki morfemin mevcut olduğunu belirtmiş ve

¹⁸ Zeynep Korkmaz, Eski Anadolu Türkçesinde kullanılan bu eklerin +rak eki ile birleşerek oluştuğunu ifade eder. (Korkmaz, 2003: 60)

“+tl” ekinin Köktürk metinlerinde bulunan *edgüti*, *katıgdı* kelimelerindeki eşitlik eki, +rAk ekinin ise karşılaştırma eki olduğunu ifade etmiştir. (Ercilasun, 2007, C.1). Bu şekilde düşünüldüğünde +mtırak eki “m+tı+rak” şeklinde tahlil edilebilir:

“M” morfemi ile ilgili olarak Muharrem Ergin, +msı eki bahsinde “+M morfemini +sı, +si ekinin bunu sonu m ile biten kelimelerden alarak diğer misallere geçirdiğine veya m nin benzetme yolu ile başka bir ekten girdiğine hükümlenabilir.” şeklinde açıklamaktadır. Ahmet Bican Ercilasun ise +m morfemi olmadan da, bu sesin geldiği eklerin tek başına kullanılabilmesi (susa-, çocuksu, balsı gibi) bu morfemin eklerden ayrı olarak değerlendirilebileceğini gösterdiğini ifade ederek, +m morfeminin Tuna Bulgarcasında (veçim “üçüncü”, töütöm “dördüncü”, citim “yedinci”) ve idil Bulgarcasında bulunan (birim “birinci”, wanım “onuncu”) +m sıra sayı ekiyle aynı ek olduğunu belirtir. (Ercilasun, 2007, C.1)

“+tl” eki ise Orhon Türkçesinde +tl, + dl şeklindedir ve isimden zarf türetir: *amtı* “şimdi” <*am “şu an” (Tekin, 2000: 86) *ekinti* “ikinci olarak, ikinci” < eki, ekin “2”, *edgüti* “iyice” <edgü “iyi”, *katıgtı~katıgdı* “sıkıca” (Tekin, 2000: 86)

“Türük amtı bodun begler bödke körügme beglergü yañıltaçı siz” (OY, 22). (*am “şu an”)

“Ekinti koşulgakta ediz birle sünüşdümüz” (OY, 37).

“Tokuz oguz begleri bodunı bu sabımın edgüti eşid katıgdı tıñle” (OY, 20).

“Közde yaş yaş kesler tida köñülte sıgıt kesler yanturu sakıntım. Katıgdı sakıntım” (OY, 38).

“...Sansarlı nirvanlı ikegüli iki ermez tözlügin edgüti ötgürü toplu bilmiş ukmış erürler...” (AY, 80, 81).

“...Vayumandal atlıg yiil tilgen narayan tonganın küçi üze vaçırın katıgdı tokıp neteg saçılmaksızın turur erser...” (AY,149).

“+tl” eki, Türkiye Türkçesinde yalnızca tabiat taklidi kelimelerde kullanılan işlek bir isimden isim yapma ekidir.¹⁹ Eskiden d’li olan bu ek parıl+tı, şarıl+tı, şangır+tı gibi kelimelerde bulunmaktadır. Ekin asıl işlevi açık olmamakla beraber, bıraktığı örneklerden “aşağılama, küçük görme” fonksiyonunda kullanılan bir ek olduğu düşünülmektedir: *elti, tortu, pırtı, pinti*. Bu ekin belirli olan asıl işlevi ise ses yansımali köklere +Il / + Ul, +Ir / +Ur ekleri getirilerek elde edilen ikincil köklerden adlar türetmektir: *fıkırtı, horultu, kımıltı, vızılı, patırtı* (Korkmaz, 2003: 66).

“+rAk” eki ise, Eski Türkçede *yigrek* “çok iyi, daha iyi”, *artukrak* “mükemmel, fevkalade” *üküşrek* “çeşitli, pek çok”, *aşnurak* “daha önce, bundan önce” (Gabain, 2007: 105) örneklerinde olduğu gibi derecelendirme bildirmektedir:

“...Ol kuanşı im bodisvt yorığın nomlayın kut kolup ant antıkmış taluy ögüzde terinrek ol...” (KİP, 17). “daha derin”

“...Ayığ irinç yarlıg umugsuz inagsız emgeklig tınlıglar öginte kañınta takı yegrek adasınta tudasınta ara kirür ozgurur...” (KİP, 17). “daha iyi”

“...Ançulayu kelmişniñ kuvragın küseserler artukrak ayayu ağırlayu tapınıp inçe tip ötünser...” (AY, 96). “mükemmel, fevkalade”

“...Tört uluglar agulug yılanların arasına yirli suvlu ikegü üküşrek kodı inerler...” (AY, 217). “çeşitli, pek çok”

“...Tüp tüz tutdaçı bilge biligde öngi takı yigrek bilge bilig bultukmaz...” (AY, 93). “çok iyi, daha iyi”

“...Anar sözledim men sözünni neçe / Takı minde yigrek sen aygıl aç” (KB, 66).

“...Men andın artukrak-men, tedi...” (KE, 14).

¹⁹ Bu ek bugün Türkiye Türkçesinde, Eski Türkçedeki fonksiyonu ile *mavımtırak* kelimesinde bulunan +tırak ekinde (tı+rak “karşılaştırma eki”) ve eğre+ti kelimesinde yaşamaktadır.

“...Eger bir pāra bir kişi başınça taşnı erte kemişseler, aŗřamdın burunraq yerke tüşkey...” (NF, 49). “daha önce”

Harezm, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi dönemlerinde de ek *yigrek* “daha iyi”, *avvalraq*, *burunraq* “daha önce”, *sonraraq* “daha sonra” kelimelerinde olduğu gibi karşılaştırma bildirir.

Eski Anadolu Türkçesinde ise ek; “daha..., daha çok..., çok..., pek...”, “-ca, az..., daha az...”, “...taraf”, “-ımsı, -ımtırak” şeklinde dört anlamda kullanılmıştır:

“...İmdi dinlen sözüme tutun kulak

Bir söz aydan kim şekerden tatlurak” “daha..., daha çok..., çok..., pek...”

“...Dostu seven āşık gerek aşka ulaş tizrek

Aştır yerden göğe direk ayruğu hep söz öküşü”

“...Kamu evlerden bu ev ayruksırak

Ev içinde kapıya yavlak ırak”

“...Yüzleri nuru güneşten görklürek

Değme birin boyu nurdan bir direk”

“...Üşbu yakında bir göl bilürven kim anın duruluğu āşık gözünden dururakdur ve safiliği subh-ı sadıktan ruşenrakdur.”

“...Kamusun üşbu bir āyet içinde yad kılmış, bundan yukarurak ne mûcizat ola.”

“Ömer ilerü vardı, kapu kaktı, iğerüden avaz geldi ki kimdir o diyü. Ömer eyitti ben miskin taksirli kul. Eyle diyecek bir karırak avrat çıkageldi.” “-ca, az..., daha az...”

“Hasbanın beřreleri uvacak olur ve deriden yukaru kalkuđ olur, yumru olmaz ve hatarlurak olur.”

“İşini tizrek dut koma gece

Geceyi gündüz et gündüzü gece”

“Kişi bilse makamın yahşırakdur

Özünü bilmiyenden iş ırakdur. “

“Bu sözü söyleyüp vardı ilerü

Göründü karşurakdan ol peri-rû” “ ...taraf”

*“Süci kekre olmaya kim kabız eylemeye, sevda eylemeye acırak gibi ola, illâ
ağız beyene tadını.” “-ımsı, -ımtırak”*

2.7.2.Çağdaş Türk Lehçelerinde +mtırak Eki

2.7.2.1.Türkiye Türkçesinde +mtırak Eki

Bu ek de Türkiye Türkçesinde kullanılan benzerlik, gibilik ifade eden eklerdendir. *Acı+mtırak*, *beyaz+ı+mtırak*, *acı+mtırak* ve *mavi+mtırak* kelimelerinde olduğu gibi ek tat ve daha çok renk isimlerine gelir ve +msi/ +msi’ ye göre kullanım sahası daha dardır. Bu ek, Batı Türkçesinin son devirlerinde kullanılmaya başlamıştır. Ekin yalnız kalın şekli kullanılmaktadır.

2.7.2.2. Diğer Türk Lehçelerinde +mtırak Eki

Azerbaycan Türkçesinde ek; +mtrağ şeklindedir ve renk isimlerine gelerek gibilik, benzerlik, yakınlık ifade eden sıfatlar türetir: *ağımtrağ* “beyazımtırak”, *göyümtrağ* “mavımtırak”, *sarımtrağ* “sarımtırak”. Azerbaycan Türkçesinde bir de bu ek ile benzerlik gösteren +(l)mtıl/ +(U)mtıl eki bulunmaktadır ve bu ek de renk bildiren isimlere eklenerek bir şeyde ilgili renk niteliğinin az miktarda bulunduğunu ifade eder: *ağımtıl* “beyazımsı”, *bozumtul* “bozumsu”, *göyümtül* “mavımsı”, *sarımtıl* “sarımsı”, *ğaramtıl* “siyahımsı”, *ğırmızımtıl* “kırmızımsı, kırmızımtırak” (Kartallıoğlu-Yıldırım, 2007:186).

Türkmen Türkçesinde ek, *+mtık*, *+mtik* şeklinde yalnız düz şekillidir ve tat bildiren sıfatlara gelerek benzerlik ifade eden yeni kelimeler türetir: *aacımtık* “acımsı”, *süycümtik* “tatlımsı”. Ayrıca Türkmen Türkçesinde *+mtıl*/*+mtil* şeklinde renk isimlerine gelerek benzerlik ifade eden bir ek daha bulunmaktadır: *garamtıl* “siyahımsı”, *gööğümtil* “mavimsi” (Kara, 2007:251).

Özbek Türkçesinde ek *+(i)mtir* şeklindedir ve renk isimlerine benzerlik ifade eder: *âq-ımtir* “beyazımsı”, *qârâ-ımtir* “karamsı”, *qızgıımtir* “kızılımsı”, *sârg-ımtir* “sarımsı, sarışın”. Ekin aynı zamanda *+imtil* şekli de vardır: *sârg-imtil* “sarımsı, sarışın” (Öztürk, 2007: 301).

Yeni Uygur Türkçesinde de ek *+mtul* şeklindedir, renk isimlerine gelir ve işlek olarak kullanılmaz: *kökümtul* “açık mavimsi”, *qaramtul* “karamsı” (Ersoy, 2007: 370).

Altay Türkçesinde ise ek *+mtlık* şeklindedir ve renk isimlerine gelerek benzerlik ifade eder: *boromtık* “frimsi, bozumsu, kır rengi gibi” (*boro*: gri, kır renkli), *karamtık* “karamsı, kara gibi”, *bozomtık* “bozumsu, boz bulanık renkte gibi” (Dilek, 2007: 1021).

Altay Türkçesinde işlek bir kullanım alanına sahip olmayan *+tım* şeklinde bir ek daha bulunmaktadır: *kızıltım* “çabuk kızaran, kızarmaya meyilli” (Dilek, 2007: 1022).

2.8. +sl / +sU Eki

2.8.1.Tarihî Türk Lehçelerinde +sl / +sU Eki

Köktürkçede ek *+slg* şeklindedir ve benzerlik sıfatları türetmektedir: *yılsıg* “refah içinde, müreffeh, zengin, mutlu” (Tekin, 200: 85), *kulsıg* “köle gibi, kul gibi”, *begsıg* “bey gibi, beye yakışır”, *adınsıg*, *adıncıg* “başka türlü, şeçkin” (adın başka). Bu ek, ç sesi ile biten kelimelere geldiğinde “+çsıg > +çıg” olmaktadır: *küsençig* “arzu edilen, istenilen” (*küsenç*: istek, arzu), *korkınçig* “korkunç” (*korkınç*: korku, tehlike) (Gabain, 2007: 48).

Eski Türkçede +çlg şekli de bulunan +slg eki Karahanlıcada isimlerin üzerine gelerek “benzer, gibi” anlamında yeni isimler türetir: *arsıg* “aldanmış gibi”, *begsig* “bey gibi”, *kulsıg* “kul gibi” *tañsuk* “acayip, nadir bulunan” (Hacıeminoğlu, 2008: 20).

“...Neñ yılsıg bodunka olurmadım içre” (OY, 30).

“...Añar adınçig bark yaraturtum... (OY, 22).” olağanüstü, harikulâde”.

“...Bimbasari tip munı sözleyür korkınçig urungut tip kavırıp kiterip sari ujikin tek sözleser bimba tip yme ok bililür korkınçig urungut erdüki tip ulatı” (Üİ, 44). “korkunç, müthiş”.

“...Bu pular munçulayu tañ adınçig alp erdemin kamag tınlıglarka asıg tusu kılı kutgarur... (KİP, 16). “seçkin”.

“...Neçede birök bo savlarig adınsıg kılıp övke köngül turgursar...” (AY, 251).

“...Edremler şurunggasaabadı atlıg tering samadı dyanka tayaklıgın korkınçig kasınçig şamnu kanın ülgüsüz sansız süülüg kuvragı birle barçanı utup...” (AY, 135).

“Yirtinçüdeki kop törlüg küsençig mengilerke tükellig bolsunlar” (AY, 114).

“Hacib kördi ay toldı kılkı yañı

Erende adınsıg kişide öñi” (KB, 71). “başka, diğer”

“Könilik özele keser men işig

Adırmaz men begsig ya kulsıg kişig” (KB, 98).

Kıpçak Türkçesinde ek, +sı, +sıy şeklindedir: *avursı*, *agırsıy* “hürmete layık, muhterem” (Karamanlıoğlu, 1994: 33)

Çağatay Türkçesinde ek +sl şeklindedir: *agırsı* “saygı, itibar, misafirperverlik” (*agır*: ağır), *artuksı* “fazla, çok” (*artuk*: fazla, çok), *ayruksı* “farklı, muhtelif” (*ayruk*: ayrı, ayrılmış) (Eckmann, 1988: 35)

Eski Anadolu Türkçesinde is ek +sl şeklindedir: *artuksı*, *ayruḥsı* (Gülsevin, 2007: 119), *erkeksi* “erkek gibi, erkek tavırlı”, *ersı* “erkek gibi”, *karımsı* “kırağı”, *kızılsı* “kızılımsı, kızıla çalar”.

“*Şol baylar vardır kim bizim gibi namaz kılurlar ve... evet anların malları var, artuksı hayırlar dahi ederler*” (TS I, 240). “fazla olarak, daha başka”

“*İl ilden gerçi kim ayruksı olmaz*

Ya bu eksik ya ol artuksı olmaz” (TS I, 240).

“*Nice söyler isen sen hakkı söyle*

İcazet yoktur ayırıksı meyle

Tanrıdan her bir kişi bahşiş bulur

Hasların bahşişi ayruksı olur” (TS I, 336).

“*Dutup üş getirdiler ü gitmedim*

Bilirim ki ayruksı iş etmedim” (TS I, 336).

“*Yoğ idi şek hergiz öğüne bile*

Kim kızıl ak şekli ayruksı ola” (TS I, 336).

“*Çakmak çakıp od yaktı; dahi kepeneğinden kurumsu edip yarasına bastı*” (TS IV, 2749). “kül, yakılmış şeyin külü”

2.8.2.Çağdaş Türk Lehçelerinde +sl / +sU Eki

2.8.2.1.Türkiye Türkçesinde +sl / +sU Eki

Bu ek de Batı Türkçesinde eskiden beri kullanılan eklerdendir ve seyrek bir kullanm sahasına sahiptir.

Ekin kökeni, Muharrem Ergin “*Eski Türkçede mana ve şekil bakımından buna benzeyen bir +sıg, +sig (kul+sıg, beg+sig misallerinde olduğu gibi) eki vardı. Batı Türkçesindeki +sı, +si ekinin –g ve –g ‘nin*

düşmesi ile bu +sıg, +sig'den gelmiş olduğu anlaşılıyor. Böyle olunca ekin batı Türkçesinin başlagıcında, düşen seslerin izini taşıyarak +su, +sü olması gerekirdi. Misallerin azlığı bunu tespíte imkan vermiyor. Bununla beraber ek başka ekin tesirinde bu düşüşün izlerini taşımayabilir. Eski –ıg, -ig (< ı-g, < -ı-g)'den gelen akkuzatif eki –ı,-i de batı Türkçesinin başında böyle bir iz taşımamıştır.” şeklinde açıklamaktadır.

Bu ekin kullanım sahası dar olmakla beraber başka seslerle birleşerek (+msi eki gibi) daha geniş bir kullanım sahasına çıkmıştır. Genellikle renk isimlerinin sonuna gelen bu ek eşitlik, benzerlik ifade eder. Bu ek +sı, +si eki ile m sesinden olmuştur. “M” morfeminin nereden geldiği konusu kesin bir hükme bağlanmamıştır. Muharrem Ergin, m morfemi için; *“Bu m’nin nereden geldiği belli olmamakla beraber –sı, -si ekinin bunu sonu m ile biten bir kelimedenden alarak diğer misallere geçirdiğine veya buraya m’nin benzetme yolu ile başka bir ekten girdiğine hükmolunabilir. Mesela buna yakın bir ek olan –mtırak ‘ta da böyle bir m vardır. Sonra bir isimden fiil yapma eki olan –msa-, -mse- (ben-i-mse-, az-ı-msa-)'da da böyle bir m ile karşıyoruz.”* ifadesini kullanılmıştır.

2.8.2.2.Diğer Türk Lehçelerinde +sı / +sU Eki

Gagavuz Türkçesinde ek +sı şeklidir ve benzerlik ifade eder: *ahmaksı, garipsi*. Yine Gagavuz Türkçesinde benzerlik ifade eden ve bu ekle benzerlik gösteren +(l)msı eki bulunmaktadır: *kırmızımsı, tatlımsı, maavımsı, morumsu*. (Özkan, 2007: 104)

Azerbaycan Türkçesinde bu ekle benzerlik gösteren +(l)msov eki bulunmaktadır ve özellikle renk isimlerine gelerek gibilik, benzerlik fonksiyonları ifade etmektedir. (Kartallıoğlu-Yıldırım, 2007: 186)

Türkmen Türkçesinde ek yalnızca düz şekillidir ve gibilik, benzerlik ifade eden isimler türetir: *goņursı* “kahverengimsi”, *gopbaamsı* “biraz kibirli”, *öçüğsi* “biraz solgun” (Kara, 2007: 251)

Altay Türkçesinde ek +S2U2 şeklindedir ve gibilik ve benzerlik ifade eden isimler yapar: *kumaksu* “kumsu, kumlu gibi” (*kumak*: kum), *köksü* “mavimsi”, *aksu* “beyazımsı”, *biyiksü* “yükseğimsi, yüksek gibi” (*biyik*: yüksek), *cabıssu* “alçağımsı, alçak gibi” (*cabıs*: alçak), *ölörsü* “otsu”, *teneksü* “akılsız gibi, delimsi, deli dolu” (*tenek*: aptal, budala), *ışsu* “dumansı, duman kokuyor gibi” (*ış*: duman, is), *suyuksu* “sulu, içine su karışmış gibi olan” (*suyuk*: sulu; seyrek), *taşsu* “taşlı, içine taş karışmış olan” (Dilek, 2007: 1021).

Tuva Türkçesinde ek; tonsuzlardan sonra +sıg, +sig, +sug, +süg; tonlulardan sonra +zig, +zig, +zug, +züg şeklindedir ve benzerlik ifade eder: *dussug* “tuzsu”, *azotsug* “azotsu”, *kügürzüg* “kükürtsü”, *demirzig* “demirsi”, *anıyaksıg* “gencimsi”, *kijizig* “insansı, insanî”, *anzıg* “yabanî, vahşî” (Arıkoğlu, 2007: 1164).

2.9.+sıl Eki

2.9.1.Tarihi Türk Lehçelerinde + sıl Eki

Zeynep Korkmaz, bu ekin isimden benzerlik fiili türeten +sıl- / +sıl- eki ile fiilden isim türeten –l ekinin kaynaşmasından oluşan ve günümüzde birkaç kelime bırakan ölü bir ek olduğunu belirtmiştir. (Korkmaz, 2003: 63)

Ayrıca Kemal Eraslan da +sıl ekini +sıl- / +sıl- isimden fiil yapma ekinin –l fiilden isim yapma eki²⁰ ile genişlemiş bir şekli olduğunu ifade etmektedir. (Eraslan, 1994: 47)

Kononov +sıl / +sıl ekini +sır / +sır ekinin paraleli olarak görmüş ve Türkçedeki r~l paralelliği ile izah etmiştir. (Eraslan, 1994: 51)

Brockelmann, +sıl / +sıl ekini +çıl / +çıl isimden isim yapma ekinin varyantı olarak görüp, aşınmış renk isimleri teşkil ettiğini belirtmiştir. (Eraslan, 1996: 51)

²⁰ Gabain –l fiilden isim yapma ekinin Eski Moğolcada da bulunduğunu belirtmiştir. (Eraslan, 1996: 51)

Deny ise ekin “sil>cil” şeklinde bir değişme ve “si+l” şeklinde bir birleşme ile oluştuğunu ve “meyl eden” anlamında kullanıldığını ifade eder (Deny, 1957: 365).

Tüm görüşler değerlendirildiğinde ekin kökeni ile ilgili üç hâkim görüş bulunduğu görülmektedir:

1. İlk görüş, ekin +sı- / +si- isimden fiil yapma eki ile –l fiilden isim yapma ekinin birleşmesinden oluştuğu görüşüdür.

+sı- / +si- isimden fiil yapma ekinin yalın kullanılışı oldukça seyrek. Ek daha çok genişlemiş şekilleri ile Eski Türkçe ve Orta Türkçede kullanılmıştır.

Gabain de bu eki açıklarken +sı- / +si- isimden fiil yapma eki ile –sı- / -si- fiilden fiil yapma ekini ayrı ekler olarak tespit edip, seyrek kullanıldığını belirterek, genişlemiş şeklini (*erksin-* “hâkimiyeti eline almak”: *Neng aşnu ovutsuz bilgi anang köngülin içre erksinmez*. “Asla önceki hayasız bilgi gönlünde hüküm süremez.”) örnek olarak vermiş ve +sı- / +sü- şeklinin varlığının, +suḡ / +sük ve +suş / +süş gibi genişlemiş şekilleri içinde tespit edilebileceğini belirtmiştir (Eraslan, 1996: 47).

Ramstedt ise +sı- / +si- ekinin varlığını +sık / +sik < -s “fiil yapma eki” -ık / -ik fiilden isim yapma eki şeklinde bir açıklamada bulunmuştur (Eraslan, 1996: 47).

Bang, +sı- / +si- ekinin varlığını kabul etmiş ve bunu fiilden isim yapma eki olarak almış, ekin daha sonra +ḡ / +g eki ile genişleyerek +sıḡ / +sig şeklini aldığını ifade etmektedir (Eraslan, 1996: 48).

“Karşılaştırmalı Tarihi Türk Dilleri Grameri, Morfoloji” cildinde +sı- / +si- ekinin sağ- “düşünmek, hesap etmek, istemek” fiilinden ekleştigi ileri sürülüp kemsı- < kem sağ-, erzansi- < erzan sağ- gibi örnekler verilmiştir (Eraslan, 1996: 48).

J. Deny ise +sı- / +si- ekini +sa- / se- isimden fiil yapma ekinin bir varyantı olarak kabul etmiş, ekin az kullanılıp “ arzu, istek, meyl; takdir, tahmin; başlamalı veya yaptırımlı” gibi anlamlar kazandığını ileri sürmüştür: susa- < su+sa- “canı su istemek”, tekesi-<teke+si- “teke, dişi keçi istemek”, bönsi-<bön+si- “bön, aptal gibi olmak” gibi örnekler verilmektedir (Eraslan, 1996: 48).

Kemal Eraslan +sı- / +si- isimden fiil yapma ekinin yalın kullanılışı yaygın olmadığı için genişletilmiş şekillerinden ekin “istek” ifadesi kazandığı, buna bağlı olarak “iddia, farz, tasavvur” gibi anlamları taşıyabileceğini ifade etmektedir (Eraslan, 1996: 48).

2. İkinci görüş, ekin +sı / +si isimden isim yapma eki ile +l isimden isim yapma ekinin birleşmesinden oluştuğu görüşüdür.

+sı / +si eki Eski Türkçede +sıg / +sig olarak -ç’li bir kelimeye geldiğinde ise “+slg>+çlg” şekline dönüşmekte ve kelimeye “gibi, benzer” anlamı katmaktadır: *kulsıg* “köle gibi, kul gibi”, *begsig* “bey gibi, beye yakışır”, *adınsıg* / *adınçıg* “başka, türlü, seçkin (*adın*: başka)”, *küsençig* “arzu edilen, istenilen (*küsenç*: istek, arzu)”, *korkınçıg* “korkunç” (Gabain, 2007: 48).

Ek, diğer tarihi Türk lehçeleri olan Harezmi, Kıpçak, Çağatay ve Eski Anadolu Türkçesi dönemlerinde *artuksı* “fazla, çok”, *ayruksı* “farklı, muhtelif” kelimelerinde görüldüğü gibi eşitlik, benzerlik ifade etmektedir.

+l eki Türkçede işlek olmayan benzerlik ifade eden isimden isim yapma eklerdendir. Eski +sıl, +sil ekinen geldiği düşünülen ek *yeşil* (< yaş-ı-l), *kız-ı-l* kelimelerinde bulunmaktadır (Korkmaz, 2003: 63).

3. Son olarak ise +sıl ekinin başka eklerin (+çıl / +çil, +sır / +sir ekleri gibi) varyantı olduğu düşünülmektedir.

Kıpçak Türkçesinde ek +sul şeklindedir ve *yoksul* kelimesinde bulunmaktadır (Karamanlıoğlu, 1994: 33).

Eski Anadolu Türkçesinde ek + sul şeklindedir ve sıfat yapmaktadır. Tek örnekte görülmüştür: *yoksul* (Gülsevin, 2007: 119).

2.9.2. Çağdaş Türk Lehçelerinde +sıl / +sül Eki

2.9.2.1. Türkiye Türkçesinde +sıl / +sül Eki

Türkiye Türkçesinde işlek olarak kullanılmayan isimden isim yapma eklerdendir. Benzerlik ve ilgi ifade eden ek *yok+sul* örneğinde bulunmaktadır (Ergin, 2004: 178).

2.9.2.2. Diğer Türk Lehçelerinde +sıl / +sül Eki

Azerbaycan Türkçesinde ek +sul şeklindedir ve seyrek bir kullanım alanına sahiptir: *yoxsul* (Kartallıoğlu-Yıldırım, 2007: 186).

Yeni Uygur Türkçesinde ise ek +sil, +sul şeklindedir ve geldiği az sayıdaki kelimeye benzerlik, gibilik ifadesi katar: *aqsıl* “beyazımsı”, *yoqsul* “fakir, yoksul” (Ersoy, 2007: 370).

Karaçay Malkar Türkçesinde ek +sıl, +sil, +sul, +sül şeklindedir: *aksıl* “beyazımsı”, *köksül* “mavimsi”, *çiyşıl* “pürüzlü, bozuk” (Tavkul, 2007: 899).

2.10. Çağdaş Türk Lehçelerinde Benzerlik, Eşitlik İfade Eden Diğer İsimden İsim Yapma Ekleri

2.10.1. +z Eki

Türkiye Türkçesinde bulunan bu ek, sayılarda kullanılan yapım eklerinden biridir ve asıl sayı isimlerinde yakınlık, eşlik ifade eden topluluk sayı isimleri yapar: ikiz, üçüz, dördüz, beşiz, altız, yediz. Topuz kelimesinde bulunan +z ekinin de bu ekle ilgisi olabileceği düşünülebilir (Ergin: 2004: 170;177).

2.10. 2. +t Eki

Türkiye Türkçesinde işlek olmayan bir ektir. Denklik ifade eder. *Yaşıt*, yeni yapılan *eşit* örneklerinde bu ek vardır (Ergin, 2004: 177).

2.10.3. +lı/+lii, +luu/+lüü; +tı/+tii, +tuu/+tüü; +nı/+nii, +nuu/+nüü; +dı/+dii; +duu/+düy

Saha Türkçesinde gibilik ve benzerlik ifade eden bu ek, zarf fonksiyonunda isimler yapmaktadır: *abaahlı* “delicesine” (*abaahı*: kötü ruh), *bürdü* “her biri” (*biir*: bir), *kustu* “kız gibi” (*kus*: kız), *kiheeliktii* “akşamleyin” (*kiehelik*: akşam zamanı) (Kirişcioğlu, 1994: 35).

2.10.4. +tingi / +tınğı

Saha Türkçesinde bu ek, benzerlik ve gibilik ifade eder: *içigestingi* “kalınca” (*içiges*: kalın, sıcak), *itiitingi* “sıcağımsı” (*itii*: sıcak), *akaaritingi* “aptalımsı, mankafa” (*akarı*: ahmak, sersem) (Kirişcioğlu, 1994: 35).

2.10.5. +gıl, +gul; +kül

Kırgız Türkçesinde fazla işlek olmayan bu ek, isimlere gelerek benzerlik ifade eder: *kız-gıl* “kızılca”, *ak sargıl* < sarıg-gıl “sarışın”, *kir-gil* “bulanık suyu rengi”, *boz-gul* “boz”; *tört-kül* “dört köşeli; kale, hisar” (Çengel, 2005: 113).

2.10.6. +gılt, +gUlt

Bu ek, Kırgız Türkçesinde her renk ismine gelmemekte; *çaşıl* ve *kara* gibi renklerle kullanılmamaktadır. *+gılt*; *+gult*; *+gült* eki, ünlü uyumuna girerek *+gıl* eki gibi renklerden benzerlik ve gibilik ifade eden sıfatlar yapar: *sargılt* < sarıg-gılt “sarımtırak”, *kız-gılt* “kızılımtırak”, *sur-gult* “bozumtırak”, *boz-gult* “bozumtırak”, *kögült* < kök-gült “mavımtırak” (Çengel, 2005: 114).

2.10.7. +gıltım, +gUltUm

+gıltım, *+gutlum*/*+gültüm* eki Kırgızcada renk isimleriyle kullanılır. Bu ek, benzerlik ve gibilik bildiren renk isimleri yapmaktadır: *agıltım* < ak-gıltım “beyazımtırak”, *kız-gıltım* “kızılımtırak”, *sur-gultum* “bozumtırak”, *kögültüm* < kök-gültüm “mavımtırak” (Çengel, 2005: 114).

2.10.8. +lcım, +lcüm

Kırgız Türkçesinde bulunan bu ek, *kızıl* ve *çaşıl* gibi renk adlarıyla kullanılmamakla beraber bazı renklere gelerek benzerlik ve gibilik ifade eden sıfatlar yapar: *kara-lcım* “karamsı”, *sarı-cım* “sarımsı”, *agılcım* (<ak-ı-lcım) “beyazımsı”, *kögülcüm* (<kök-ü-lcüm) “mavimsi” (Çengel, 2005: 115).

2.10.9. +ltır, +ltür

Kırgız Türkçesinde bu ek, sadece ak ve kök renklerine gelerek benzerlik ve gibilik ifade eder: *agıltır* (< ak-ı-ltır) “beyazımsı”, *kögültür* (<kök-ü-ltür) “mavimsi” (Çengel, 2005: 116).

2.10.10. +omuk, +omtuk, +mık

Kırgızcada işlek olmayan bu ek, renk isimleriyle kullanır: *bozomuk*, *bozomtuk* “boz; yüz solukluğu”, *ala-mık* “alaca; tek renkli olmayan” (Çengel, 2005: 118).

2.10.11. +ıldım/+kıldım

Bu ek Nogay Türkçesinde; geldiği kelimeye gibilik, benzerlik anlamı katar: *ağdım* “beyazımsı”, *kögildim* “mavimsi” (Akbaba, 2007: 630).

2.10.12. +ıljır

Nogay Türkçesinde bulunan bu ek, renk bildiren kelimelere gelerek onlardan benzer anlamlı kelimeler türetir: *ağıljır* “beyazca, beyazımsı”, *kögiljir* “mavimsi, mavimtırak” (Akbaba, 2007: 630).

2.10.13. +ğılt /-gəlt, -kılt / -kəlt

Tatar Türkçesinde bu ek; nitelik ve özellikle renk adlarından benzerlik, yakınlık ifade eden yeni adlar yapar: *kızğılt* “kızılımsı”, *sorğılt* “grimsi”, *yeşkəlt* “açık yeşil” (Öner, 2007: 700).

2.10.14. +ğas, +gäs, +qas, käs

Başkurt Türkçesinde bu ek benzerlik ifade eder: *ataqas* “baba gibi”, *yalanğas* “çıplak” (Ersoy, 2007:761).

2.10.15. +hıl, +hıl

Başkurt Türkçesine ait olan bu ek; isimlere gelerek benzerlik, gibilik ifade eden sıfatlar türetir: *akhıl* “beyazımsı”, *yukhıl* “yoksul”, *kükhıl* “mavimsi”, *uyhıl* “alçak, bayağı” *hılhıl* “nemli, yaş” (Ersoy, 2007:762).

2.10.16. +hıw, +hıw, +hıw, +hıw

Bu ek de Başkurt Türkçesinde isimlere gelerek benzerlik, gibilik ifade eden sıfatlar türetmektedir: *qarahıw* “siyahımsı”, *aqhıw* “beyazımsı”, *zängäehıw* “mavimsi”, *külhıw* “bozumsu”, *qūmhıw* “somurtkan, asık suratlı”, *yamanhıw* “hüzünlü, hazin” (Ersoy, 2007:762).

2.10.17. +gılt, +kilt, +gılt, +gılt

Bu ek, Başkurt Türkçesinde renk isimleri türetmektedir: *qızgılt* “kızıl”, *yäşkilt* “yeşil”, *hargılt* “sarı” (Ersoy, 2007:762).

2.10.18. -tın, tin, -tun, -tün

Karaçay Malkar Türkçesindeki ek eşitlik ifade eder: *aqır-tın* “yavaşça”, *öre-tin* “ayakta”, *caşır-tın* “gizlice”, *keñtin* “genişçe”, *kök-tün* “havadan doğru”, *özen-tin* “vadiden doğru” (Tavkul, 2007: 899).

2.10.19. -ay, -ey

Karaçay, Malkar Türkçesinde bulunan bu ek gibilik, benzerlik ifade etmektedir: *södeg-ey* “yatay, eğik”, *solag-ay* “solak”, *celpeg-ey* “eğik, yana yatmış” (Tavkul, 2007: 899).

2.10.20. -gır, -gir, -gur, -gür; -kır, -kir, -kur, -kür

Bu ek Tuva Türkçesinde; sahip olma, gibilik, benzerlik ifade eden sıfatlar türetir: *ugaan-gır* “akıllı”, *dıl-gır* “konuşkan, dilbaz”, *süt-kür* “sütü bol”, *dük-kür* “yünlü, yünü bol”, *iş-kir* “içli, içi geniş”, *ok-kur* “ok gibi hızlı” (Arıkoğlu, 2007: 1164).

2.10.21. -ldır, -ldir, -ldur –ldür; -ıldır, -ildir, -uldur, -üldür

Tuva Türkçesinde bulunan bu ek; gibi, benzer anlamlarında sıfatlar türetir: *kög-üldür* “mavimsi”, *sarg-ıldır* “sarım-sı”, *bora-ldır* “grimsi” (Arıkoğlu, 2007: 1165).

Tablo 1. +Aç / +ç Ekinin Fonksiyonları		
Dönemler	Fonksiyonlar	Örnekler
1. Köktürk Türkçesi	Küçültme ve sevgi bildirir.	<i>ataçım</i> “babacığım” <i>içiçim</i> “ağabeyciğim”
2. Uygur Türkçesi	1. Sevgi, küçültme bildirir.	<i>ögüç</i> “annecik”
	2. Eşitlik, ilgi ifade eder.	<i>erkeç</i> “genç teke”
3. Karahanlı Türkçesi	1. Benzerlik, eşitlik ve ilgi ifade eder.	<i>anaç</i> <i>ataç</i> <i>ekeç</i>
	2. Büyüklük, sevgi belirtir.	<i>begeç / begiç</i> “büyük bey”
	1. Sevgi, küçültme ifade eder.	<i>sanduvaç</i> “bülbülcük” <i>karlugaç</i> “kırlangıç”
	2. Manayı pekiştirir.	<i>yalañaç</i> “çıplak”
4. Harezmi Türkçesi	1. İlgi, benzerlik ifade eder.	<i>yalañaç</i> “çıplak”
	2. Sevgi, küçültme ifade eder.	<i>sanduvaç</i> “bülbülcük” <i>karlugaç</i> “kırlangıç”
	3. Manayı pekiştirir.	<i>yalañaç</i> “çıplak”

5. Kıpçak Türkçesi	1. Küçültme bildirir.	<i>karlagaç</i> “kırlangıç”
	2. Eşitlik, benzerlik, ilgi ifade eder.	<i>erkeç</i> “erkek keçi” <i>bakraç</i>
	3. Manayı pekiştirir.	<i>yalañaç</i> “çıplak”
6. Çağatay Türkçesi	1. Küçültme bildirir.	<i>karlugaç</i> “kırlangıç” <i>sandulaç/sandalaç</i> “bülbülcük”
	2. Manayı pekiştirir.	<i>yalangaç</i> “çıplak, açık”
7. Eski Oğuz Türkçesi	1. Eşitlik, benzerlik, ilgi ifade eder.	<i>Bakraç</i> <i>baskıç</i> “merdiven”
	2. Pekiştirme bildirir.	<i>annaç</i> “karşı” (< arın+aç)
8. Osmanlı Türkçesi	Eşitlik, benzerlik, ilgi fonksiyonu belirtir.	<i>anaç</i> <i>bakraç</i> <i>baskıç</i> <i>erkeç</i>
9. Türkiye Türkçesi	1. Eşitlik, benzerlik ifade eder.	<i>topaç, kıraç, anaç, ataç</i>
	2. İlgi ifade eder.	<i>kıraç, bakraç</i>
10. Anadolu Ağızları	1. Gibilik, eşitlik, benzerlik ifa eder.	<i>abaç, alaç, babaç, topaç</i>
	2. Manayı pekiştirir.	<i>akbabaç</i> “papatya” <i>kedeleş</i> “toprak kap”
	3. İlgi belirtir.	<i>bakraç, güneç</i>
	4. Küçültme bildirir.	<i>göleş, küpeç</i>
	5. Yansıma kelimelerden yeni kelimeler türetir.	<i>tokaç</i>

11. Diğer Çağdaş Türk Lehçeleri	1. Benzerlik, eşitlik, gibilik ifade eder.	<i>topaç</i> (GT) <i>akış</i> “akımsı” (ÖT) <i>köküş</i> “mavimsi” (KırT)
	2. Küçültme ve sevgi bildirir.	<i>kayınaş</i> “küçük kayın ağacı” (AT)
	3. Manayı pekiştirir.	<i>calaşaş</i> “çıplak, soyunuk” (AT)
	4. Terim yapar.	<i>bölüşeş</i> “edat” (AT)

Tablo 2. +Ak / +k Ekinin Fonksiyonları

Tablo 2. +Ak / +k Ekinin Fonksiyonları		
Dönemler	Ekin Fonksiyonları	Örnekler
1. Köktürk Türkçesi	Eşitlik, benzerlik ve ilgi ifade eder.	<i>çorak</i> “tuzlu, kuru toprak” <i>ilk</i> “birinci”
2. Uygur Türkçesi	1. Küçültme, sevgi ifade eder.	<i>yulak</i> “küçük çay” <i>ögük</i> “annecik”
	2. Benzerlik, ilgi belirtir.	<i>çöbik</i> “çöp, bulanıklık”
3. Karahanlı Türkçesi	1. Küçültme bildirir.	<i>yulak</i> “derecik”
	2. Benzerlik, ilgi ifade eder.	<i>başak</i> “ok başağı” <i>kırag</i> “elbisenin kenarı”
4. Harezmi Türkçesi	Benzerlik ve ilgi ifade eder.	<i>yaṇak</i> <i>kırag</i> “kenar, kıyı” <i>başak</i> “ok başağı”
5. Kıpçak Türkçesi	1. Sıfatlara gelerek yeni isimler türetir.	<i>solak</i>
	2. Benzerlik ve ilgi ifade eder.	<i>yaṇak</i> <i>kırag</i> “kenar, kıyı” <i>başak</i> “ok başağı”
6. Çağatay Türkçesi	1. Manayı pekiştirir.	<i>yarguçak</i> “el değirmeni”
	2. Sıfatlara gelerek yeni isimler türetir.	<i>solak</i>

	3.İlgi ve benzerlik bildirir.	<i>sapag</i> “çiçek sapı” <i>kırag</i> “kıyı, kenar”
7. Eski Oğuz Türkçesi	1. İsme gelerek sıfat yapar.	<i>abşak</i> <i>kolak</i> “çolak”
	2. Benzerlik ve ilgi ifade eder.	<i>bakrak</i> <i>başak</i> <i>çogak</i> “ışıklı” <i>topak</i>
	3. Küçültme bildirir.	<i>gölek</i> “gölcük”
	4. Manayı pekiştirir.	<i>ödek</i> “zaman”
8. Osmanlı Türkçesi	1. İsme gelerek yeni kelimeler türetir.	<i>kolak</i> “kolu sakat”
	2. Manayı pekiştirir.	<i>koçak</i>
	3.Eşitlik, benzerlik ifade eder.	<i>topak</i>
9. Türkiye Türkçesi	1. Eşitlik, benzerlik ifade eder.	<i>topak, başak</i>
	2. Sıfatlara gelerek o sıfatlardan yeni isimler türetir.	<i>solak</i>
	3. Manayı pekiştirir.	<i>malak</i> “manda yavrusu”
10. Anadolu Ağızları	1. İsme gelerek sıfat yapar.	<i>abşak</i> “paytak” <i>tadak</i> “tatlı”
	2.Manayı pekiştirir.	<i>apalak</i> “gürbüz” <i>arnak</i> “karşı” <i>koçak</i> <i>balak</i> “manda yavrusu”

	3. İlgı ifade eder.	<i>bakrak</i> “bakraç” <i>dalak</i> “boyun atkısı”
	4. İsimlere gelerek yeni isimler türetir.	<i>baldırak</i> “pantolunun dizden aşağı olan bölümü” <i>bilekçek</i> “bileklik”
	5. Benzerlik, eşitlik ifade eder.	<i>başak</i>
	6. Yansıma kelimelere gelerek o kelime ile ilgili yeni kelimeler türetir.	<i>bıcık</i> “inek” <i>cıngırak</i> “çan” cırtık “yırtık”
	7. Küçültme belirtir.	<i>gölek</i> “gölcük”
11. Diğer Çağdaş Türk Lehçeleri	1. Eşitlik, benzerlik ifade eder.	<i>topağ</i> (AT) <i>başak</i> (GT)
	2. İsimlerden sıfat türetir.	<i>solak</i> (GT)
	3.İlgı ifade eder.	<i>içek</i> “bağırsak”(ÖT)
	4. Manayı pekiştirir.	<i>tikenek</i> “diken” (KazT)
	5. Sevgi ve küçültme bildirir.	<i>adayah</i> “köpekçik” (HT)

Tablo 3. +CII / +CUI Ekinin Fonksiyonları

Dönemler	Ekin Fonksiyonları	Örnekler
1. Köktürk Türkçesi	—	—
2. Uygur Türkçesi	—	—
3. Karahanlı Türkçesi	1. Renk isimlerine gelerek benzerlik ifade eder.	<i>kökçin/kökşin</i> “mavimsi”
	2.Çokluk ifade eder.	<i>yagmurçıl</i> “yağmuru çok olan yer” <i>igçil</i> “hasta”
	3. Kuş isimleri türetir.	<i>balıkçın</i> “balık avlayan bir ak kuş”
4.Harezmi Türkçesi	Renklere gelerek benzerlik ifade eder.	<i>sarışın</i>
5.Kıpçak Türkçesi	Renklere gelerek benzerlik ifade eder.	<i>sarışın</i>
6.Çağatay Türkçesi	1.Renk isimlerine gelerek benzerlik ifade eder.	<i>ağcıl</i> “beyazımsı”
	2. Kuş isimleri türetir.	<i>balıkçın</i> <i>sıçancıl</i>

7.Eski Oğuz Türkçesi	1. Hayvan adları türetir.	<i>tavşancıl</i> <i>sıçancıl</i> <i>balıkçıl / balıkçır</i>
	2. Renk isimlerine gelerek benzerlik ifade eder.	<i>gökçül</i> “mavimsi” <i>akçıl</i> “beyazımtırak”
	3. İsimlere gelerek o isimle ilgili yeni kelimeler türetir.	<i>ölümcül</i> <i>tokurcun</i> “dokuz taşla oynanan bir oyun”
8.Osmanlı Türkçesi	1.Renk isimlerine gelerek benzerlik ifade eder.	<i>gökçül</i> “mavimsi”
	2.Kuş isimleri yapar.	<i>balıkçıl</i>
9. Türkiye Türkçesi	1.Eklendiği adın gösterdiği ortamda yaşamayı seven bitki ve hayvan adları türetir.	<i>batakçıl</i> <i>gölgecil</i> <i>kumcul</i>
	2.Bitki ve hayvan adlarına gelerek bu bitki ve hayvanları yemeye düşkünlük gösteren hayvan adları türetir.	<i>arıcıl</i> <i>arpacıl</i> <i>etçil</i> <i>tavşancıl</i>
	3.Bir şeye yakınlık, düşkünlük gösteren sıfatlar türetir.	<i>babacıl</i> <i>evcil</i> <i>avcıl</i>
	4. Renk isimlerine gelerek o isimlere benzerlik gösteren yeni kelimeler türetir.	<i>akçıl</i> <i>kırçıl</i> <i>gökçül</i>

10.Anadolu Ağzları	1.Düşkünlük, yakınlık bildiren kelimeler türetir.	<i>anacıl, babacıl</i> <i>evcil, yatakçıl</i>
	2.Renk isimlerine gelerek benzerlik ifade eder.	<i>akçıl / akcıl</i> <i>gökçül</i>
	3.İsimlere gelerek o isimle ilgili yeni kelimeler türetir.	<i>alımcıl</i> “talip” <i>başçıl</i>
	4.isimlere gelerek sıfat türetir.	<i>kincil</i> “intikamcı”
	5.Bitki ve hayvan adları türetir.	<i>arıcıl</i> <i>arpacıl</i> <i>balcıl</i>
11. Diğer Çağdaş Türk Lehçeleri	1. Düşkünlük bildirir.	<i>işçil</i> (AzT) <i>uukuçıl</i> (TürkT)
	2.isimlerden sıfat türetir.	<i>derdçil</i> “dertli” (ÖT) <i>epçil</i> “becerikli” (ÖT) <i>ultşıl</i> “milliyetçi” (KazT)
	3.Renk isimlerine gelerek benzerlik ifade eder.	<i>kökcül</i> “mavimsi” (KırT) <i>akcıl</i> “akımsı” (KırT)

Tablo 4.+mAn Ekinin Fonksiyonları

Dönemler	Ekin Fonksiyonları	Örnekler
1.Köktürk Türkçesi	1.Yer ismi yapar	<i>Kögmen</i> “sayan dağları”
	2.Unvan yapar.	<i>ataman</i> “yüksek, baş”
	3.Mübalağa ve pekiştirme bildirir.	<i>tümen</i> “on bin”
2.Uygur Türkçesi	1. Yer ismi yapar.	<i>Kögmen</i> “Sayan dağları”
	2.Mübalağa ve pekiştirme bildirir.	<i>tümen</i> “on bin <i>ançaman</i> “topluluk, halk”
3.Karahanlı Türkçesi	1. İlgi ifade eder.	<i>közmen</i> “közde pişirilen ekmek”
	2. Mübalağa ve pekiştirme bildirir.	<i>tümen</i> “on bin”
4.Harezmi Türkçesi	Mübalağa ve pekiştirme ifade eder.	<i>tümen</i> “on bin”
5.Kıpçak Türkçesi	Mübalağa ve pekiştirme ifade eder.	<i>tümen</i> “on bin”
6.Çağatay Türkçesi	Mübalağa ve pekiştirme ifade eder.	<i>tümen</i> “on bin”
7.Eski Oğuz Türkçesi	1.İlgi ifade eder.	<i>evcümen</i>
	2. Eşitlik, gibilik bildirir.	<i>ılıman</i> “ılıkça”
	3.Pekiştirme ifade eder.	<i>kölemen</i> “köle”

8. Osmanlı Türkçesi	1. Pekiştirme bildirir.	<i>kölemen</i>
	2. Mübalağa ifade eder.	<i>kocaman</i>
9. Türkiye Türkçesi	1. Mübalağa ve benzerlik bildirir.	<i>kocaman, küçümen akman</i>
	2. Pekiştirme ifade eder.	<i>kölemen</i>
10. Anadolu Ağzları	1. Benzerlik, gibilik ve mübalağa bildirir.	<i>kocaman akman alaşman ekemen</i>
	2. İsimlerden yeni kelimeler türetir	<i>ayakman</i> “nalın” <i>götmen</i> “sandalye” <i>kuşman</i> “kuş yuvası”
	3. Manayı pekiştirir.	<i>dikmen</i>
	4. İsimlerden sıfat türetir.	<i>dilcimen</i> “tatlı konuşan”
	5. Sıfatlardan isim türetir.	<i>ekşimen</i> “bir bitki”
	6. Zarf yapar.	<i>şölecemen</i> “şu biçimde”
	7. İrk ismi yapar.	<i>Türkmen</i>
11. Diğer Çağdaş Türk Lehçeleri	1. Mübalağa, eşitlik ve ilgi ifade eder.	<i>evciman</i> (GT) <i>gocaman</i> (AzT)
	2. İrk ismi yapar.	<i>Türkmen</i> (GT)
	3. İsimlere gelerek sıfat yapar.	<i>ustāmân</i> “usta, açığöz” (ÖT)

SONUÇ

Türkçedeki eklerin işlev ve fonksiyonları tarihî seyirde birçok farklılığa uğramış ya da bu fonksiyonlara bir yenisi eklenmiştir. Anlam yönünden büyük bir zenginliği bünyesinde barındıran Türk dili tüm dönemlerinde anlam çoğalması ile yeni kavram ve oluşları karşılamıştır.

Bu çalışmada Türkçenin anlam zenginliği göz önünde bulundurularak ekler fonksiyonel olarak incelenmiş ve eklerin, Türk dilinin hangi döneminde nasıl bir semantik değişim yaşadığı tespit edilmeye çalışılmıştır. Bu vesile ile Türkçenin tarihî devirlerinde morfolojik ve fonetik değişimlerin yanı sıra semantik birçok değişim de geçirdiği görülmüştür. “Benzerlik, Eşitlik İfade Eden İsimden İsm Yapma Ekleri” başlığı altında incelenen “+Aç / +ç, +Ak / +k, +CII / +CUI, +IAyIn, +mAn, +mtırAk, +sl / +sU, +sII” eklerinin bu çalışmanın konusunu oluşturan “benzerlik, eşitlik” fonksiyonlarının yanı sıra diğer işlevlerinin de ortak olduğu tespit edilmiştir.

“+Aç / +ç, +Ak / +k , +CII / +CUI, +IAyIn, +mAn, +mtırAk, +sl / +sU, +sII” eklerinin tarihî ve çağdaş lehçelerde ortak olarak bildirdiği fonksiyonlar genel anlamda şu şekilde sıralanabilir:

1. Eşitlik ve benzerlik ifade eder.
2. Küçültme ve sevgi bildirir.
3. Sıfatlardan yeni isimler türetir.
4. Anlamı pekiştirir.
5. İsme gelerek sıfat yapar.
6. İsme gelerek yeni kelimeler türetir.
7. Yansıma kelimelerden yeni kelimeler türetir.
8. Renk isimlerine gelerek benzerlik ifade eder.

9. Çokluk bildirir.

10. Hayvan isimleri (özellikle kuş) yapar.

11.Düşkünlük ve yakınlık bildiren kelimeler türetir.

Sonuç itibariyle “+Aç / +ç, +Ak /+k, +CII / +CUI, +IAyIn, +mAn, +mtırAk, +sI / +sU, +sII” eklerinin sıralanan fonksiyonlarının bünyesinde aynı zamanda bir benzerlik fonksiyonun da saklı olduğu görülmüştür.

KAYNAKLAR

13. yüzyıldan Beri Türkiye Türkçesiyle Yazılmış Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü, 1-12 (1974): TDK Yayınları, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.

Arat, Reşit Rahmeti (2007): Kutadgu Bilig I TDK Yayınları, Ankara.

Arıkoğlu Ekrem (2007): “Tuva Türkçesi”, *Türk Lehçeleri Grameri* (Ed: Ahmet Bican Ercilasun), Akçağ Yayınları, Ankara.

Arıkoğlu, Ekrem (2007): “Hakas Türkçesi”, *Türk Lehçeleri Grameri* (Ed: Ahmet Bican Ercilasun), Akçağ Yayınları, Ankara.

Ata, Aysu (1997): Kısasü'l- Enbiyâ I,-II , TDK Yayınları, Ankara.

Ata, Aysu (1998): Nehcü'l-Ferâdis III (Dizin-Sözlük), TDK Yayınları, Ankara.

Atalay, Besim (1940): *Türkçemizde men-man*, TDK Yayınları, İstanbul.

Atalay, Besim (2006): *Divanü Lügati't- Türk*, TDK Yayınları, Ankara.

Banguoğlu, Tahsin (2007): *Türkçenin Grameri*, TDK Yayınları, Ankara.

Caferoğlu, Ahmet (1968): *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul.

Coşkun, Volkan (2000): *Özbek Türkçesi Grameri*, TDK Yayınları, Ankara.

Courteille, Pavette (1870): *Dictionnaire Turk-Oriental*, Paris.

Çengel, Hülya Kasapoğlu (2005): *Kırgız Türkçesi Grameri (Ses ve Şekil Bilgisi)*, Akçağ Yayınları, Ankara.

Deny, J. (1920): *Grammaire de La Langue Turque*, Paris.

Derleme Sözlüğü (1993): *Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü*, C.I-XI, TDK Yayınları, Ankara Üniversitesi Basım Evi, Ankara.

Dilçin; Cem (1983): *Yeni Tarama Sözlüğü*, TDK Yayınları, Ankara.

Doğan, Oğuz; Koç Kenan (2004): *Kazak Tilinin Grammatikası*, Gazi Kitabevi, Ankara.

Eckmann, Janos, (1988): *Çağatayca El Kitabı (Çeviren: Günay Karaağaç)*, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul.

Eckmann, Janos; Tezcan, Semih; Zülfikâr, Hamza (2004): *Nehcû'l-Ferâdis I, Metin II, Tıpkıbasım III*, TDK Yayınları, Ankara.

Eraslan, Kemal (1996): *+sı-/+si- (~+su-+sü-) İsimden Fiil Yapma Eki İle –sı-/si- (~-su-/sü-) Fiilden fiil Yapma Eki ve Genişlemiş Şekilleri Hakkında*, Türk Kültürü Araştırmaları Dergisi, Ankara.

Ercilasun, Ahmet Bican (2007): *Türkçede Benzerlik Bildiren +m Morfemi*, Dil Araştırmaları Dergisi, Cilt: 1, Sayı: 1, Ankara.

Ergin, Muharrem (1997): *Dede Korkut Kitabı, II (İndeks-Gramer)*, TDK Yayınları, Ankara.

Ergin, Muharrem (2004): *Türk Dil Bilgisi*, Bayrak Yayınları, İstanbul.

Ergönenç Akbaba, Dilek (2007): “Nogay Türkçesi”, *Türk Lehçeleri Grameri* (Ed: Ahmet Bican Ercilasun), Akçağ Yayınları, Ankara.

Ersoy, Feyzi (2007): “Çuvaş Türkçesi”, *Türk Lehçeleri Grameri* (Ed: Ahmet Bican Ercilasun), Akçağ Yayınları, Ankara.

Gabain, A. Von (2007): *Eski Türkçenin Grameri* (Çeviren: Mehmet Akalın), TDK Yayınları, Ankara

Gülensoy, Tuncer (2000): *Türkçe El Kitabı*, Akçağ Yayınları, Ankara.

Gülensoy, Tuncer (2007): *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözlüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü I-II*; TDK Yayınları, Ankara.

Gülsevin, Gürer (2007): *Eski Anadolu Türkçesinde Ekler*, TDK Yayınları, Ankara.

Güner Dilek, Figen (2007): “Altay Türkçesi”, *Türk Lehçeleri Grameri* (Ed: Ahmet Bican Ercilasun), Akçağ Yayınları, Ankara.

Güngördü, Erol (2002): *İsimden Fiil Türeten +çı- / +çi- Eki ve Gelişmiş Şekilleri*, Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi, C. 22, Sayı 3, Ankara.

Hacıeminoğlu, Necmettin (2008): *Karahanlı Türkçesi Grameri*, TDK Yayınları, Ankara.

Hamilton, James Russell (1998): *İyi Ve Kötü Prens Öyküsü* (Çeviren: Vedat Köken), Ankara.

Hatipoğlu, Vecihe (1974): *Türkçenin Ekleri*, TDK Yayınları, Ankara.

Kara, Mehmet (2001): *Türkmençe (Giriş-Gramer-Metinler-Sözlük)*, Akçağ Yayınları, Ankara.

Kara, Mehmet (2007): "Türkmen Türkçesi", *Türk Lehçeleri Grameri* (Ed: Ahmet Bican Ercilasun), Akçağ Yayınları, Ankara.

Karamanlıoğlu, Ali Fehmi (1994): *Kıpçak Türkçesi Grameri*, TDK Yayınları, Ankara.

Karamanoğlu, Ali Fehmi(1989): *Gülistan Tercümesi*, TDK Yayınları, Ankara.

Kartallıoğlu, Yavuz; Yıldırım Hüseyin (2007): "Azerbaycan Türkçesi", *Türk Lehçeleri Grameri* (Ed: Ahmet Bican Ercilasun), Akçağ Yayınları, Ankara.

Kasapoğlu Çengel, Hülya (2007): "Kırgız Türkçesi", *Türk Lehçeleri Grameri* (Ed: Ahmet Bican Ercilasun), Akçağ Yayınları, Ankara.

Kaya, Ceval (1994): *Uygurca Altun Yaruk (Giriş-Metin-Dizin)*, TDK Yayınları, Ankara.

Korkmaz, Zeynep (1959): *Türk Dilinde +ça Eki ve Bu ekle Yapılan İsim Teşkilleri Üzerine Bir Deneme*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, C. 37, Sayı 3-4, Ankara.

Korkmaz, Zeynep (2003): *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, TDK Yayınları, Ankara.

Kunos, Ignaz (1902): *Šeḫ Sulejman Efendi's Čagataj-Osmanisches Wörterbuch*, Budapest.

Öner, Mustafa (2007): “Tatar Türkçesi”, *Türk Lehçeleri Grameri* (Ed: Ahmet Bican Ercilasun), Akçağ Yayınları, Ankara.

Özkan, Nevzat (2007): “Gagavuz Türkçesi”, *Türk Lehçeleri Grameri* (Ed: Ahmet Bican Ercilasun), Akçağ Yayınları, Ankara.

Özönder, Sema Barutçu (1998): *Üç İtigsizler*, TDK Yayınları, Ankara.

Öztürk, Rıdvan (1994): *Yeni Uygur Türkçesi Grameri*, TDK Yayınları, Ankara.

Öztürk, Rıdvan (2007): “Özbek Türkçesi”, *Türk Lehçeleri Grameri* (Ed: Ahmet Bican Ercilasun), Akçağ Yayınları, Ankara.

Pekacar, Çetin (2007): “Kumuk Türkçesi”, *Türk Lehçeleri Grameri* (Ed: Ahmet Bican Ercilasun), Akçağ Yayınları, Ankara.

Räsänen, M. (1957): *Materialien Zur Morphologie Der Türkischen Sprachen*, *Studia Orientalia*, ESOF, XXI, Helsinki.

Sami, Şemsettin (2004): *Kâmûs-ı Türkî*, Çağrı Yayınları, İstanbul.

Talat, Tekin (2008): *Orhon Yazıtları*, TDK Yayınları, Ankara.

Tekin, Şinasi (1993): *Kuanşi İm Puser*, TDK Yayınları, Ankara.

Tekin, Şinasi (2001): *İştikakçının Köşesi*, Simurg Yayınları, İstanbul.

Tekin, Talat (2000): *Orhon Türkçesi Grameri*, Türk Dilleri Araştırmaları, Ankara.

Toparlı, Recep; Vural, Hanifi; Karaatlı, Recep (2007): *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*, TDK Yayınları, Ankara.

Uygur, Ceyhun Vedat (2007): “Karakalpak Türkçesi”, *Türk Lehçeleri Grameri* (Ed: Ahmet Bican Ercilasun), Akçağ Yayınları, Ankara.

Vambéry, Armin (1862): *Csagatajtörök Szógyűjtemény*, PEST., Emich Guszpáv M. Akad. Nyomdász Betüivel.

Yüksel, Zühâl (2007): “Kırım-Tatar Türkçesi”, *Türk Lehçeleri Grameri* (Ed: Ahmet Bican Ercilasun), Akçağ Yayınları, Ankara.

Zülfikar, Hamza (1991): *Terim Sorunları ve Terim Yapma Yolları*, TDK Yayınları, Ankara.

ÖZET

YILDIRIM, Gamze. Türkçede Benzerlik, Eşitlik İfade Eden İsimden İsim Yapma Ekleri, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2011

Bu çalışmada benzerlik, eşitlik ifade eden isimden isim yapma ekleri incelenmiştir. Çalışma, iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde kök, ek kavramı ve kelime türetimi hakkında genel olarak bilgi verilmiş; ikinci bölümde ise Türkçede eşitlik, benzerlik ifade eden isimden isim yapma ekleri *art zamanlı* ve *eş zamanlı* olarak incelenmiştir. Adı geçen yapım ekleri tarihî ve çağdaş lehçelerden verilen örneklerle açıklanmıştır. Ayrıca, *Derleme* ve *Köken Bilgisi Sözlükleri* taranarak söz konusu yapım eklerinin geçtiği kelimeler morfolojik yönden incelenmiştir. Çalışmamızın son kısmını ise çalışmamız boyunca yararlanılan eserlerin künyelerinin yer aldığı *Kaynaklar* kısmı oluşturmaktadır.

Anahtar Kelimeler

1. yapım ekleri
2. Türk lehçeleri
3. benzerlik
4. eşitlik.

ABSTRACT

YILDIRIM, Gamze. Turkish Derivational Affixes With Equity And Similarity Meanings, Master Thesis, Ankara, 2011

This study analyses the derivational affixes which bear similarity and equity meanings in Turkish. These affixes are for derivation of nouns from nouns. The study is composed of two main sections. In the first section, the concepts of “stem” and “affix” are analysed and some brief. Information is given on word derivation process in Turkish. In the second section, Turkish derivational affixes are studied diachronically and synchronically. These affixes are explained with examples from historical and contemporary dialects. In additon, dictionaries of etymology are scanned and analysed morphologically. The last part of the study is composed of a list of bibliography which were made use of during the whole study.

Key words

- 1. Derivational affixes**
- 2. Turkish dialects**
- 3. Equity**
- 4. Similarity.**